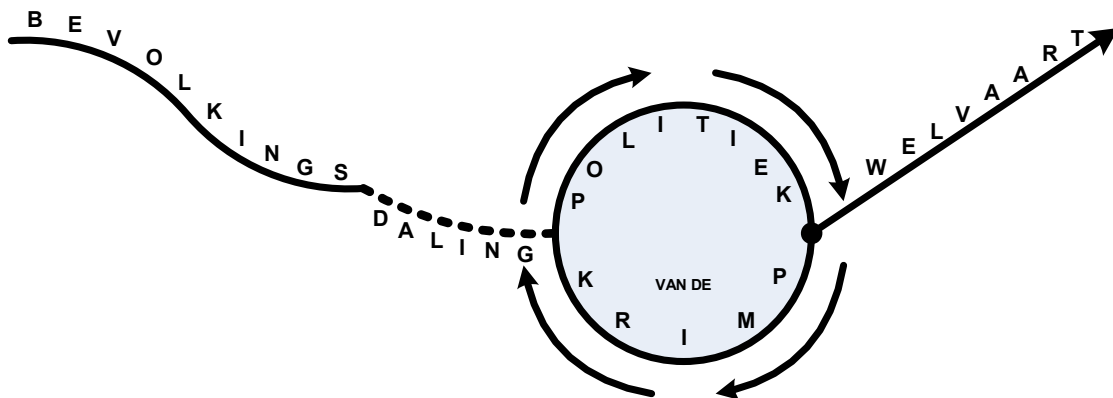

Structurele bevolkingsdaling

Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers

door

W. Derks, Universiteit Maastricht
P. Hovens, Bestuurskundig Adviesbureau Peter Hovens
L.E.M. Klinkers, Klinkers Public Policy Consultants

In opdracht van de secretarissen van de
Raad voor Verkeer en Waterstaat
en van de VROMRaad

Den Haag
Februari 2006

Inhoud

0. Inleiding	5
0.1 Doel van deze studie	5
0.2 Indeling van deze studie.....	6
1. Algemeen	7
1.1 Inleidende beschouwingen.....	7
1.2 De bevolkingsontwikkeling in Nederland tussen 1950-2000-2050.....	8
1.3 Hoe komt het dat de omvang van de bevolking daalt?	8
1.4 Wat kunnen we doen aan de bevolkingsdaling?	9
1.5 Wat betekent dit voor de welvaart in Nederland?.....	12
2. De bevolkingsontwikkeling in Nederland	13
2.1 Bevolkingsdaling voor heel Nederland.....	13
2.2 Het begin van de krimp per provincie en per Corop-regio	13
2.3 Het dalen van de potentiële beroepsbevolking	16
3. Bevolkingsontwikkelingen in relatie tot de arbeidsmarkt	19
3.1 Enkele begrippen vooraf.....	19
3.2 Algemene relaties tussen bevolkingsdaling en arbeidsmarkt	19
3.3 Ontwikkeling van de beroepsbevolking.....	21
3.4 Ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking.....	23
3.5 Ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking	24
4. Bevolkingsontwikkeling in relatie tot woon-werkverkeer, bedrijventerreinen en woningbouw.....	27
4.1 Inleiding	27
4.2 Gevolgen van daling werkende beroepsbevolking voor het woon-werkverkeer....	27
4.3 Gevolgen van daling werkende beroepsbevolking voor bedrijventerreinen.....	29
4.4 Gevolgen van bevolkingsdaling voor benodigde woningvoorraad	30
4.4.1 Oorzaken verandering benodigde woningvoorraad.....	30
4.4.2 Ontwikkeling van benodigde woningvoorraad naar regio.....	31
4.4.3 Ontwikkeling woningvoorraad naar leeftijd huishouden.....	33
5. Ontwikkelingen in de Randstad: de Noordvleugel en de Zuidvleugel	37
5.1 Inleiding	37
5.2 Aandacht voor mogelijke spanningen en concurrentieverschijnselen	38
5.3 De Noordvleugel.....	38
5.3.1 Het gebied	38
5.3.2 De uitdaging.....	39
5.3.3 De taakstelling	40
5.3.4 Op welke demografische gegevens is deze planning gebaseerd?	41
5.3.5 Welke vraagtekens rijzen?	42
5.4 De Zuidvleugel.....	44
5.4.1 Het gebied	44

5.4.2 De uitdaging in historisch perspectief.....	44
5.4.3 De taakstelling	45
5.4.4 Op welke demografische gegevens is deze planning gebaseerd?	48
5.4.5 Welke vraagtekens rijzen?	50
6 Managementsamenvatting met conclusies en aanbevelingen.....	53
6.1 Inleiding	53
6.2 Conclusies	53
6.3 Aanbevelingen	58
Bijlagen.....	63
Bijlage 1 Toelichting op cijfers, veronderstellingen en methode	63
Bijlage 2 Tabellen.....	67
Bijlage 3 Verklaring gebruikte begrippen.....	77

0. Inleiding

0.1 Doel van deze studie

Sinds de industriële revoluties in de 19e eeuw is politieke besluitvorming gebaseerd op groei. Twee typen groei: die van de bevolking, en die van de economie. Dat vindt al twee eeuwen plaats. Vooral ook de besluitvorming in de periode na de tweede wereldoorlog kent maar één vertrekpunt: groei en nog eens groei. Daarop sturen zit in de genen van welhaast elke wethouder, gedeputeerde of minister. Een rem op economische groei vinden ze doorgaans niet plezierig, maar omdat ze weten dat dit steeds tijdelijk is, kunnen ze daarmee leven. Het is echter een schok voor de meesten om te horen dat het einde van de groei van de bevolking nadert en dat die zelfs al hier en daar is omgeslagen in krimp.

Het besef dat die daling de hele wereldbevolking zal gelden, structureel, stuit bij de meeste bestuurders op ongeloof en afwijzing. Als dit onderwerp op tafel komt reageert men meestal met: ‘Waarom wist ik dit niet?’ Daarna: ‘Klopt dat wel, ik heb altijd andere cijfers gehad?’ Vervolgens: ‘Wat zijn je bronnen en methoden, deugen die wel?’ Als dat allemaal is uitgelegd en toegelicht begint het te dagen dat zich hier een bijzonder verschijnsel voordoet dat hoog op de politieke agenda hoort te staan: het gegeven dat over de hele wereld de totale omvang van de bevolking zal gaan dalen, dat dit structureel is, dat men zal moeten leren om de politiek van de groei om te buigen in de politiek van de krimp, zonder welvaart en welzijn kwijt te raken¹.

Dat is het doel van deze korte studie: politieke aandacht vragen voor het verschijnsel van de bevolkingsdaling, omdat deze demografische ontwikkeling grote invloed zal hebben op vele beleidsdossiers. De momentele politieke besluitvorming heeft een sterk voluntaristisch karakter, vooral door de drang om de slechte economische tijd achter ons te laten. In de Randstad staan zeer ambitieuze projecten op stapel, met een doorlooptijd van tien tot twintig jaar en met miljardeninvesteringen. Daarbij is weliswaar rekening gehouden met demografische ontwikkelingen maar er zijn tekenen die erop wijzen dat de groeicijfers lager uitvallen dan enkele jaren geleden verwacht. Prognoses van de mondiale, Europese, landelijke en regionale bevolkingsontwikkeling worden steeds bijgesteld, in die zin dat de bevolkingsdaling op sommige plekken eerder begint, en sneller gaat, dan voorspeld. Zonder een heroriëntatie op de demografische uitgangspunten is het denkbaar dat geplande kostbare voorzieningen gereed komen op een moment waarop de problemen er niet meer zijn, of dat men vandaag de basis legt voor de overcapaciteit van morgen.

Dit rapport is overigens niet bedoeld als een schets van een doemscenario. Het dalen van de bevolkingsomvang, in Nederland, in Europa en in de hele wereld kan de druk op schaarse goederen, waaronder met name natuur, milieu en openbare ruimte, wegnemen, en daarnaast nieuwe kansen creëren. Om optimaal te kunnen profiteren van de positieve effecten van die bevolkingsdaling is tijdige heroriëntatie op vele beleidsdossiers

¹ Zie L. Klinkers en W. Derks, ‘Vergrijzing en bevolkingsdaling’ in *Openbaar Bestuur* december 2005.
Structurele Bevolkingsdaling
© W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

noodzakelijk. Vandaar deze studie. Op verzoek van de secretarissen van de Raad voor Verkeer en Waterstaat en van de VROMRaad bevat deze studie een schets van het vertragen van de bevolkingsgroei en het uiteindelijk dalen van de bevolkingsomvang in relatie tot beleidsgebieden die tot het werkterrein van beide raden behoren. Op basis daarvan kunnen beide raden overwegen of verder reikende studies en adviezen op dit terrein nuttig en noodzakelijk zijn.

0.2 Indeling van deze studie

Hoofdstuk 1 beschrijft ontwikkelingen, algemene cijfers en feiten inzake resterende bevolkingsgroei en structurele bevolkingsdaling. Het doel daarvan is om basiskennis over deze twee demografische ontwikkelingen te verschaffen.

Hoofdstuk 2 is een nadere uitwerking van deze ontwikkelingen in Nederland, gezien op het niveau van provincies en de zogeheten Corop-regio's². Het doel daarvan is om te tonen hoe langzaam maar zeker in de periode tot 2035 de daling van de bevolkingsomvang steeds meer delen van ons land gaat treffen en dat dit gevolgen heeft voor de arbeidsmarkt, voor de behoefte, de omvang en de kwaliteit van bijvoorbeeld woningbouw, kantoren en bedrijventerreinen en voor de infrastructurele planning van wegen en openbaar vervoer.

Hoofdstuk 3 beschrijft effecten van de bevolkingsontwikkeling in relatie tot de arbeidsmarkt. Er wordt ingegaan op de nog resterende groei van de beroepsbevolking en met name de werkzame beroepsbevolking.

Hoofdstuk 4 bevat een beschrijving van gevolgen van de bevolkingsdaling voor sectoren als woon-werkverkeer, bedrijventerreinen en woningbouw.

Hoofdstuk 5 is een toepassing van het materiaal van de voorgaande hoofdstukken op de gebieden van de zogeheten Noordvleugel (van IJmond tot Almere) en de Zuidvleugel (van Leiden tot Dordrecht). De plannen voor het verder ontwikkelen van die twee gebieden van de Randstad zijn zeer ambitieus. Het doel van Hoofdstuk 5 is om bestaande plannen en projecten indicatief te toetsen aan de meest recente kennis omtrent de bevolkingsontwikkelingen in die gebieden.

Hoofdstuk 6 is een managementsamenvatting met conclusies en aanbevelingen.

Er zijn drie Bijlagen. In de eerste staat een beschrijving van de gehanteerde uitgangspunten en methoden van berekening. Bijlage 2 bevat gedetailleerde tabellen. In Bijlage 3 worden de gebruikte begrippen uitgelegd. Het is niet te vermijden dat deze studie figuren en tabellen bevat. Wij hebben geprobeerd om die zo duidelijk mogelijk te vertalen in toegankelijke tekst.

² Naast de indeling van Nederland in 12 provincies is er een indeling in 40 Corop-regio's. Provincies bestaan uit één (Flevoland en Utrecht) of meer (7 in Noord-Holland) Corop-regio's. Met inachtneming van de provinciegrenzen zijn de Corop-regio's (in de jaren zeventig) afgebakend op basis van een onderlinge samenhang ten aanzien van onder andere de arbeidsmarkt.

1. Algemeen

1.1 Inleidende beschouwingen

De 20e eeuw was de eeuw van de bevolkingsexplosie: verviervoudiging van de wereldbevolking, verdrievoudiging van de bevolking van Nederland. Het was ook de eeuw van de ontgroening: de daling van het aandeel 0-19 jarigen in de totale bevolking. Dat is gezakt van 44% in 1900 naar 36% in 1946. De naoorlogse geboortegolf onderbrak die ontgroening even en bracht het percentage 0-19 jarigen tijdelijk weer omhoog, naar 38% in 1963. Maar daarna luidt de daling van het aantal kinderen een periode in van snelle ontgroening. Het percentage 0-19-jarigen daalt naar 24% in 1997. Dan begint een periode van een halve eeuw van afwisseling van lichte stijging en lichte daling. In 2050 is het percentage 0-19 jarigen waarschijnlijk nauwelijks lager dan nu. De ontgroening hebben we dus achter de rug.

Dat geldt bepaald niet voor de vergrijzing. De bevolking vergrijst niet alleen in Nederland, maar ook in Europa en in de wereld als geheel. Vergrijzing is de stijging van het aandeel van 65-plussers in de totale bevolking. Het is echter geen nieuw verschijnsel. De huidige periode van vergrijzing is in Nederland al in 1924 begonnen. Toen was 6% van de bevolking 65 jaar of ouder. Sinds 1924 stijgt in Nederland het aandeel 65-plussers continue. Per 1-1-2005 was 14% van de bevolking 65 jaar of ouder. Dat is bijna twee en een half keer zo veel als tachtig jaar geleden. Volgens de huidige CBS-prognose bereikt de vergrijzing rond 2038 zijn top met 24% 65-plussers. Dan volgt een periode van enige 'ontgrijzing'.

Het lage niveau van het geboortecijfer heeft een nieuw verschijnsel tot gevolg: een structurele daling van de bevolkingsomvang. Onder normale omstandigheden, zonder oorlog, ramp of epidemie is structurele bevolkingsdaling nog nooit voorgekomen. De 21^e eeuw wordt de eeuw van de overgang van groei naar krimp van de bevolking: de wereld als geheel rond 2075 (VN-prognose), het werelddeel Europa (inclusief Rusland) als eerste rond deze tijd, Nederland rond 2035 (CBS-prognose), de provincie Limburg als eerste provincie in Nederland in 2002, Zuid-Limburg als eerste Corop-regio in Nederland in 1997.

Binnen het werelddeel Europa daalt de bevolking het snelste in het oosten: (in volgorde van snelste daling in 2003) Oekraïne, Georgië, Bulgarije, Russische Federatie, Letland, Litouwen, Estland, Moldavië en Roemenië. In de EU van de 25 als geheel groeit de bevolking nog tot ongeveer 2025, maar in de oostelijke landen van de EU-25 is de daling al begonnen.

1.2 De bevolkingsontwikkeling in Nederland tussen 1950-2000-2050

In Tabel 1 staan cijfers over omvang, samenstelling en ontwikkeling van de bevolking tussen 1950 en 2050. Let goed op het jaartal 2035: dat indiceert de top van de omvang van de bevolking van Nederland. Vanaf 2035, of eerder als de migratie minder hoog wordt dan in de huidige prognose, begint voor heel Nederland de krimp van de bevolkingsomvang.

Tabel 1 De omvang van de bevolking van Nederland van 1950 tot 2050

	Niveau in			Hoogste niveau		% Verandering	
	1950	2000	2050	in	niveau	1950-2000	2000-2050
Omvang en leeftijd							
0 - 19 jaar	3.742.000	3.873.000	3.801.000	1972	4.695.000	4	-2
20 - 44	3.597.000	5.976.000	5.255.000	1992	6.175.000	66	-12
45 - 64	1.916.000	3.863.000	4.154.000	2018	4.745.000	102	8
65 - 79	671.000	1.652.000	2.419.000	2037	2.938.000	146	46
80 en ouder	100.000	500.000	1.277.000	Na 2050		400	155
Totaal	10.027.000	15.864.000	16.906.000	2035	17.062.000	58	7
In percentages							
0 - 19 jaar	37	24	22	1960	38		
20 - 44	36	38	31	1991	41		
45 - 64	19	24	25	2017	28		
65 - 79	07	10	14	2037	17		
80 en ouder	01	03	08	Na 2050			
Totaal	100	100	100				

Bron: CBS, Derks

De omvang van de bevolking blijft voorlopig nog groeien, echter steeds trager, om omstreeks 2035 structureel te gaan dalen. Op dat moment hebben we dan wel iets meer inwoners dan nu in 2006 het geval is, maar zoals we straks tonen wonen die bepaald niet meer op dezelfde plekken. De groei van de omvang tot 2035 gaat ten koste van het aantal inwoners in de perifere gebieden van het land; de lichte groei manifesteert zich hoofdzakelijk in de Randstad. Daarover straks meer in hoofdstuk 5.

1.3 Hoe komt het dat de omvang van de bevolking daalt?

Om de omvang van een bevolking constant te houden moeten vrouwen gemiddeld 2,1 kind baren. De vruchtbaarheid (het gemiddelde aantal kinderen per vrouw) is op wereldniveau gezakt van ongeveer 5 rond 1970 naar ongeveer 2,5 op dit moment. Naar verwachting zakt de vruchtbaarheid binnen enkele decennia beneden de 2,1, waardoor de wereldbevolking enige tijd later (rond 2075) gaat afnemen.

In het werelddeel Europa is de vruchtbaarheid al enige tijd zo laag (1,5) dat het aantal inwoners rond deze tijd gaat krimpen.

In Nederland is de vruchtbaarheid sinds het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw ongeveer 1,7, dus beneden het niveau van 2,1 dat nodig is om de bevolking op peil te houden. Afgezien van de invloed van migratie leidt zo'n laag niveau op den duur tot bevolkingsafname. Door een inkomend migratiesaldo wordt de overgang van groei naar afname in Nederland waarschijnlijk uitgesteld tot 2035. Maar door lage vruchtbaarheid en een uitgaand migratiesaldo zijn er binnen Nederland regio's waar de structurele afname van de bevolking veel eerder begint dan pas in 2035.

1.4 Wat kunnen we doen aan de bevolkingsdaling?

Het antwoord is: niets of vrijwel niets. Theoretisch gezien zou men het vruchtbaarheidscijfer kunnen opschroeven. Dat vereist het voeren van bevolkings- of geboortepolitiek.³ We gaan ervan uit dat daar geen politiek, noch een maatschappelijk draagvlak voor bestaat. Maar zelfs als die twee draagvlakken wel zouden bestaan, zou het (vrijwel) niets opleveren. Dat vrouwen minder dan 2,1 kind willen, het aantal dat nodig is om een bevolking constant te houden, is een wereldwijd verschijnsel aan het worden. Geen enkele (betaalbare) stimulans zal de vruchtbaarheid van 1,7, die al dertig jaar in Nederland bestaat, naar het niveau van 2,1 kunnen tillen.⁴ In de EU is Frankrijk het land dat al een aantal jaren een actief bevolkingsbeleid voert. Vorig jaar is daar nog een schepje bovenop gedaan met een extra toeslag van 750 euro per maand voor ouders die hun werk een jaar onderbreken als ze een derde kind hebben genomen. Dit beleid leidt zeker wel tot meer geboorten, maar werkt per saldo alleen maar als een vertraging op de onvermijdelijke daling van de bevolking, omdat er uiteindelijk toch meer mensen dood gaan dan er ooit geboren zullen worden. Daar komt bij dat ondanks deze actieve geboortepolitiek ook in Frankrijk het geboortecijfer slechts op 1,94 kind per vrouw ligt, te laag om het aantal inwoners constant te houden.

Degenen die desondanks voorstanders zijn van actieve bevolkingspolitiek dienen ook nog eens rekening te houden met het volgende. Zelfs als er vanaf vandaag meer kinderen geboren zouden worden, dan kosten die extra kinderen eerst twintig jaar geld. Nadat die begonnen zijn met werken en eerst hun eigen opvoedings- en opleidingskosten hebben terugverdiend, gaan die pas economisch rendement opleveren. Dat is dus pas over enkele decennia. Voor het opvangen van de extra kosten van vergrijzing is dat geen goed middel, want over enkele decennia is de top van de vergrijzing achter de rug. Extra kinderen versterken de eerste decennia de demografische druk (de verhouding tussen de niet-actieve jongeren plus ouderen en de actieve middengroep).

³ Dit was het onderwerp van Netwerk op 15 januari 2006 naar aanleiding van vruchtbaarheidscijfers van het CBS van november 2005.

⁴ Ook het plan van de sterke man in Tsjetsjenië, zoals gemeld in NRC Handelsblad van 17 januari 2006, om veelwijdverij in te voeren als wapen in strijd tegen de zeer sterke inkrimping van de bevolking wegens het geringe aantal geboorten, zal slechts even werken, als het al doorgaat, en op het totale inkrimpingproces uiteindelijk slechts een bagatel zijn.

Een andere strategie zou kunnen zijn dat er een fors immigratieprogramma wordt opgezet. Ook aan de politieke haalbaarheid hiervan moet worden getwijfeld. Illegale immigratie wordt steeds feller bestreden en voor de legale (economische) immigratie is pas op 21 december 2005 door Eurocommissarissen Frattini en Spidla een beleid gelanceerd.⁵ Maar daarmee valt het demografische gat niet te vullen. Dan zouden er ieder jaar veel migranten moeten komen. Maar ook migranten hebben weinig kinderen en worden oud.

Beknopt doorkijkje naar het Policy Plan on Legal Migration van 21 december 2005

Eind december 2005 presenteerden EU-commissarissen Frattini (Justice, Freedom and Security) en Spidla (Employment, Social Affairs and Equal Opportunities) een beleidsplan ter bevordering en inkadering van legale immigratie ten behoeve van de Europese economie. Het is de afsluiting van een proces dat begon in Den Haag in november 2004 ter vaststelling van het programma van Frattini voor de periode 2005-2009, het in januari 2005 gepubliceerde Groenboek *An EU approach to managing economic migration* en de daarop volgende aanscherping van de Lissabondoelen in het voorjaar van 2005. Dit beleidsplan inzake legale migratie is volledig gebaseerd op de wetenschap dat de Europese bevolking in omvang zal dalen als gevolg waarvan economische processen in de knel kunnen komen. Het beleidsplan is daarin duidelijk (p.4): ‘With regard to economic migration, the current situation and prospects of EU labour markets can be broadly described as a “need” scenario. Some Member States already experience substantial labour and skill shortages in certain sectors of the economy, which cannot be filled within the national labour markets.’

Zeer in het kort gaat het om de volgende cijfers:

- ❑ tot 2025 zal het inwonertal van de EU-25 groeien van 465,8 naar 470,1 miljoen;
- ❑ die groei is geheel te danken aan het migratieoverschot want het aantal mensen dat in de EU-25 sterft is veel hoger dan het aantal geboorten;
- ❑ vanaf 2025 helpt ook het migratieoverschot niet meer; dan start de daling naar ongeveer 450 miljoen in 2050; dat is 20 miljoen minder dan in 2025;
- ❑ het aandeel van de potentiële beroepsbevolking (15-64 jarigen) zal van 67,2 % van de totale bevolking in 2004 zakken naar 56,7% in 2050; dat is een daling van 52 miljoen potentieel werkende mensen;
- ❑ de leeftijdsgroep van 0-14 jarigen daalt van 16,4% in 2004 naar 13,3% in 2050, terwijl het percentage 65-plussers in die periode bijna zal verdubbelen van 16,4% naar 29,9%.
- ❑ bij dit alles is het van belang dat deze ontwikkeling per land kan verschillen, maar dat die in het oosten van Europa al volop aan de gang is

⁵ Het beleid inzake het aantrekken van kennismigranten, hoogopgeleiden uit derdenlanden, staat nog in de kinderschoenen. Er is in Nederland zoveel geïnvesteerd in het weren en wegsturen van illegale immigranten en uitgeprocedeerde asielzoekers, dat er weinig of geen beleid tot stand kwam om toegelaten asielzoekers met een zeker kennisniveau snel in te zetten voor herstel van de economie. Tekenend daarvoor is het vertrek, in de afgelopen jaren, van circa 30.000 Somalische Nederlanders naar Leicester en Birmingham waar ze tegenwoordig als grootste etnische minderheid substantiële positieve invloeden uitoefenen op de economie. Reden van vertrek: teveel bureaucratie en regulering, te weinig stimulansen voor snelle en actieve deelname aan economische processen. Het is niet ondenkbaar dat andere legale migranten het voorbeeld van de Somaliërs gaan volgen, waardoor de bij Figuur 1 genoemde prognoses van het CBS over een positief migratiesaldo in de komende jaren, wellicht toch een negatief saldo wordt.

Het beleidsplan stelt geen quota vast. Elk land mag conform het subsidiariteitsbeginsel zelf bepalen hoeveel economische migranten het wil aantrekken. Opvallend is dat nergens een streefcijfer wordt genoemd. Terwijl in 2004 nog het getal '40 miljoen' circuleerde, het vereiste aantal economische immigranten om ook op termijn de Europese economie veilig te stellen, vinden we een dergelijke indicatie niet meer in deze stukken van Frattini c.s.. Behalve als we kijken naar de hierboven genoemde cijfers van de daling van de potentiële beroepsbevolking: 52 miljoen tussen nu 2004 en 2050. Misschien mogen we daaruit indirect afleiden dat een dergelijk aantal migranten nodig is als we het demografisch gat van de werkende beroepsbevolking zouden willen opvullen.

Inhoudelijk stellen Frattini en Spidla een plan voor met vier hoekstenen:

- ❑ wettelijke regels met betrekking tot de voorwaarden waaronder economische migranten uit derdenlanden mogen binnenkomen en zich vestigen;
- ❑ een aantal niet-legislatieve instrumenten om de toegang tot, de uitwisseling en de coördinatie van de beschikbare informatie op het vlak van immigratie aanzienlijk te verbeteren;
- ❑ het bieden van een pakket van maatregelen ter aanvulling van de al bestaande EU-Common Agenda for Integration;
- ❑ versterking van de samenwerking met de landen van herkomst van de immigranten.

Concrete maatregelen op deze vier punten worden overigens pas in 2007 verwacht.

Het is de vraag of het EU-beleid op dit punt zal slagen. Immers, het dalen van de bevolkingsomvang gaat over de hele wereld spelen. Dus waar moeten die economische migranten dan vandaan komen? En waarom zouden derdenlanden willen meewerken aan een braindrain van juist die mensen die ze in hun eigen land goed zouden kunnen gebruiken als ze zelf ook met tekorten op het vlak van de potentiële beroepsbevolking komen te zitten? Tijdig inspelen op de introductie van slimmere productietechnieken, op innovatie van industriële processen zouden een hogere Europese prioriteit moeten hebben. Inzet plegen op het werven van kennismigranten is zeker niet zonder belang, maar het succes daarvan dient men met enige relativering te bezien.

Alles tezamen genomen wijzen ook deze Europese gegevens erop dat we bevolkingsdaling moeten aanvaarden als een onvermijdelijk gegeven. Een stimulerend geboortebeleid is zinloos, als er al een draagvlak voor zou bestaan. En ook de beschreven actieve immigratiepolitiek zal uiteindelijk slechts de daling hier en daar even afremmen, maar nooit het gat dichten. In de woorden van het beleidsplan van Frattini (p. 5): 'Immigration does not provide in itself a long-term solution to falling birth rates and an aging population, but is one of the available tools within a broader policy mix.'

Dat wil niet zeggen dat we bij de pakken moeten gaan neerzitten. Het stimuleert juist tot een proactieve heroriëntatie op alle beleidsdossiers die door die bevolkingsdaling worden getroffen.

In de navolgende paragraaf zetten we overigens enkele nuancerende vraagtekens bij de stelling dat de welvaart zal dalen als gevolg van deze demografische ontwikkelingen.

1.5 Wat betekent dit voor de welvaart in Nederland?

Velen zien de versnelde vergrijzing in de komende dertig jaar als een bedreiging van de welvaart. De regering schetste in de eerste helft van 2004 een doemscenario over het niet op peil kunnen blijven van de welvaart als gevolg van de vergrijzing. Er moet meer en langer gewerkt worden. Er moeten ook meer kinderen geboren worden. In december 2004 kwam het Centraal Planbureau (na diverse keren uitstel) met een publicatie over vier toekomstscenario's tot 2040⁶. Daaruit blijkt dat de gemiddelde materiële welvaart per persoon in Nederland in de periode 1971-2001 is gestegen met 75%. Uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek kan men afleiden dat het aantal gewerkte uren in die periode minder is gestegen dan het aantal inwoners. Hoewel we dus minder uren per inwoner zijn gaan werken, is als gevolg van de stijging van de arbeidsproductiviteit de gemiddelde materiële welvaart per inwoner in Nederland gestegen met 75%.

Volgens de toekomstscenario's van het CPB zal de gemiddelde materiële welvaart per persoon in de periode 2001-2040 stijgen met 30 tot 120%, ondanks de vergrijzing, ondanks de aankomende daling van de beroepsbevolking. Hoe kan dat? Door de stijging van de arbeidsproductiviteit. Dat is de bron van de voortdurende stijging van de materiële welvaart, niet de uitbreiding van het aantal gewerkte uren. Strikt genomen worden er sinds de industriële revoluties van de 19^e eeuw steeds minder arbeidsuren gemaakt maar blijft de arbeidsproductiviteit stijgen door slimmere productietechnieken.

Zoals sinds het begin van het huidige vergrijzingsproces (1924) zal ook in het nog resterende vergrijzingsproces (tot 2038) de economische groei verdeeld moeten worden. Gemiddeld genomen zal iedereen ook in de toekomst echter rijker worden (reëel, gecorrigeerd voor geldontwaarding).

Dat was ook de teneur van het boek *Overmoed en onbehagen* van Bert de Vries (2005). Dat men hem geen ongefundeerd optimisme kan verwijten wordt nog eens bevestigd door Henk Don, scheidend directeur van het CPB, in het artikel *Nederland gebaat bij minder drama* in NRC Handelsblad van 9 februari 2006. Hij stelt dat een krimpende bevolking absoluut geen economisch probleem is en vervolgt met: "Het is geen bron van zorg voor economische kwesties. Het levert eerder winst op." Ook beveelt hij aan dat een volgende kabinetsakkoord deze demografische ontwikkeling op de agenda plaatst in samenhang met maatregelen inzake, bijvoorbeeld, de pensioengerechtigde leeftijd.

De stelling dat we langer zouden moeten werken om de welvaart **op peil** te houden is daarom onjuist. We moeten langer werken om de materiële welvaart **te verhogen**. Of dat ook ons geluk verhoogt valt te betwijfelen. Ondanks de verdubbeling van onze materiële welvaart in de afgelopen halve eeuw zijn we niet gelukkiger geworden⁷.

⁶ CPB, *Vier vergezichten op Nederland, Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, november 2004.

⁷ R. Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, 2005.

Structurele Bevolkingsdaling

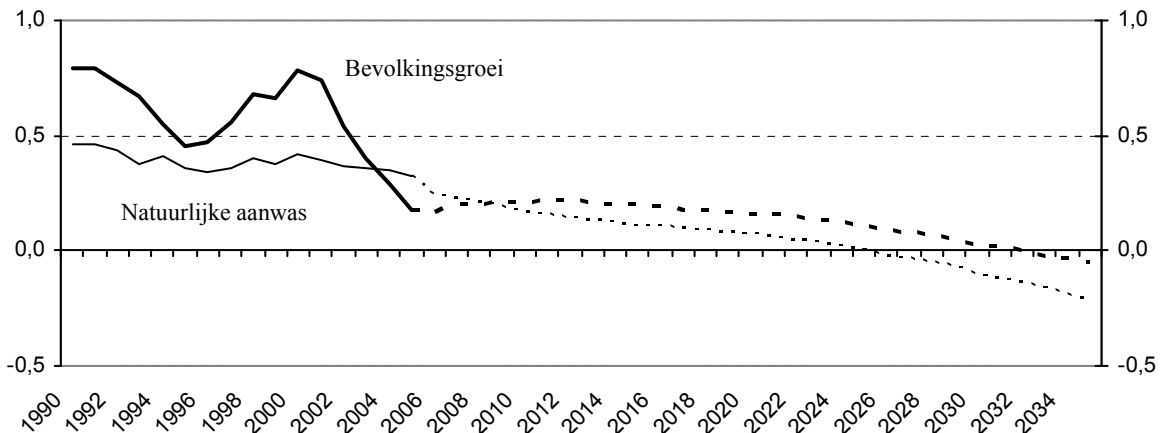
© W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

2. De bevolkingsontwikkeling in Nederland

2.1 Bevolkingsdaling voor heel Nederland

Onderstaande Figuur 1 schetst op basis van de laatste prognose van het CBS de ontwikkeling van de omvang van de bevolking van Nederland.

Figuur 1 Bevolkingsgroei en natuurlijke aanwas Nederland in procenten

Bron: CBS

Dit laat zien dat na 2002 nog steeds sprake is van groei, maar ook dat die groei laag is en geleidelijk vertraagt. Het jaar waarin we onder het nulpunt zakken, dus wanneer de groei overgaat in krimp, is moeilijk precies te voorspellen. U ziet dat de lijn van de trendmatige daling van de natuurlijke aanwas (saldo van geboorte en sterfte) al in 2028 onder nul daalt. Maar toch denkt het CBS dat de werkelijke omslag van groei naar krimp een paar jaar later ligt, in 2034, omdat het uitgaat van een inkomend migratiesaldo (dat is meer mensen die naar Nederland komen dan vertrekken) in de lijn van de afgelopen decennia.

2.2 Het begin van de krimp per provincie en per Corop-regio

Tabel 2 geeft een indicatie van het jaar, waarin provincies en Corop-regio's te maken krijgen met het begin van de structurele krimp van de bevolkingsomvang. In een aantal regio's is de structurele krimp al begonnen. De jaartallen geven aan wanneer de krimp begint. Voor zover het gaat over een nog niet begonnen, maar een toekomstig begin van de krimp, is het genoemde jaartal uitaard niet zeker. Andere veronderstellingen bij de prognose zullen mogelijk iets andere jaren laten zien, maar het globale beeld zal ongewijzigd blijven.

Zuid-Limburg is de eerste Corop-regio met een structurele daling van het aantal inwoners. Die daling is in 1997 begonnen. Weliswaar was de natuurlijke aanwas pas

vanaf 1999 kleiner dan nul, maar als gevolg van een uitgaand, dus negatief, migratiesaldo is de bevolkingsdaling daar een paar jaar eerder begonnen. Ditzelfde geldt voor de provincie Limburg. De natuurlijke aanwas is met ingang van 2005 kleiner dan nul in die provincie, maar de overgang van groei naar krimp vond al in 2002 plaats.

Ook in de Agglomeratie Haarlem heeft een uitgaand migratiesaldo gezorgd voor een vervroegd begin van de krimp (2002). Als het migratiesaldo weer inkomend wordt, overeenkomstig de prognose van het CBS voor het landelijke gemiddelde, kan er in die regio over enkele jaren eventueel nog een korte periode komen van bevolkingsgroei. In Delfzijl en omgeving en Zeeuwsch-Vlaanderen is/komt de natuurlijke aanwas zo ver onder nul dat de krimp, die in 2003 is begonnen, naar verwachting structureel zal zijn. Het Gooi en Vechtstreek is in 2004 gevolgd.

Tabel 2 Bevolking: begin van krimp per provincie en Corop-regio

Gebieden vermeld onder het jaartal, waarin de structurele krimp begonnen is of naar verwachting begint		na 2015
	1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015	
		NEDERLAND
Provincies		GRONINGEN FRIESLAND OVERIJSEL GELDERLAND FLEVOLAND UTRECHT NOORD-HOLLAND ZUID-HOLLAND NOORD-BRABANT
	DRENTHE	
	ZEELAND	
	LIMBURG	
Corop-regio's		
	OOST-GRONINGEN	OVERIG GRONINGEN NOORD-FRIESLAND ZUIDWEST-FRIESLAND
	DELFT EN OMGEVING	
	ZUIDOOST-FRIESLAND	
	ZUIDOOST-DRENTHE	NOORD-DRENTHE
	ZUIDWEST-DRENTHE	
	ACHTERHOEK	NOORD-OVERIJSEL ZUIDWEST-OVERIJSEL TWEENTE VELUWE
	AGGLOMERATIE HAARLEM	ARNHEM/NIJMEGEN ZUIDWEST-GELDERLAND FLEVOLAND UTRECHT KOP VAN NOORD-HOLLAND ALKMAAR EN OMGEVING
	HET GOOI EN VECHTSTREEK	ZAA NSTREEK GROOT AMSTERDAM
	ZEEUWSCH-VLAANDEREN	AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE DELFT EN WESTLAND OOST-ZUID-HOLLAND GROOT RIJNMOND ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND
	MIDDEN-LIMBURG	OVERIG ZEELAND WEST-NOORD-BRABANT MIDDEN-NOORD-BRABANT NOORDOOST-NOORD-BRABANT ZUIDOOST-NOORD-BRABANT
	ZUID-LIMBURG	
	NOORD-LIMBURG	

Bron: CBS, Derks

In de regio's Het Gooi en Vechtstreek en Zuid-Limburg, alsook in de provincie Limburg, is de krimp van de potentiële beroepsbevolking al vóór 2000 begonnen. Inmiddels krimpt deze bevolkingsgroep al in 13 van de 40 Corop-regio's. Op provinciaal niveau is na Limburg nu ook in Friesland en Groningen dat type krimp begonnen.

In 2011 begint de naoorlogse geboortegolf de leeftijd van 65 jaar te passeren. Vanaf dan krimpt zelfs in Nederland als geheel de potentiële beroepsbevolking. Tot die tijd is de groei naar verwachting minder dan 1%, ongeveer evenveel als in de afgelopen 3 jaar. Structurele krimp van de potentiële beroepsbevolking treedt vanaf 2011 waarschijnlijk ook op in 9 van de 12 provincies en in 33 van de 40 Corop-regio's.

Tabel 5 Bevolking van 15-64 jaar, Nederland en gebieden met grootste krimp, 2006=100

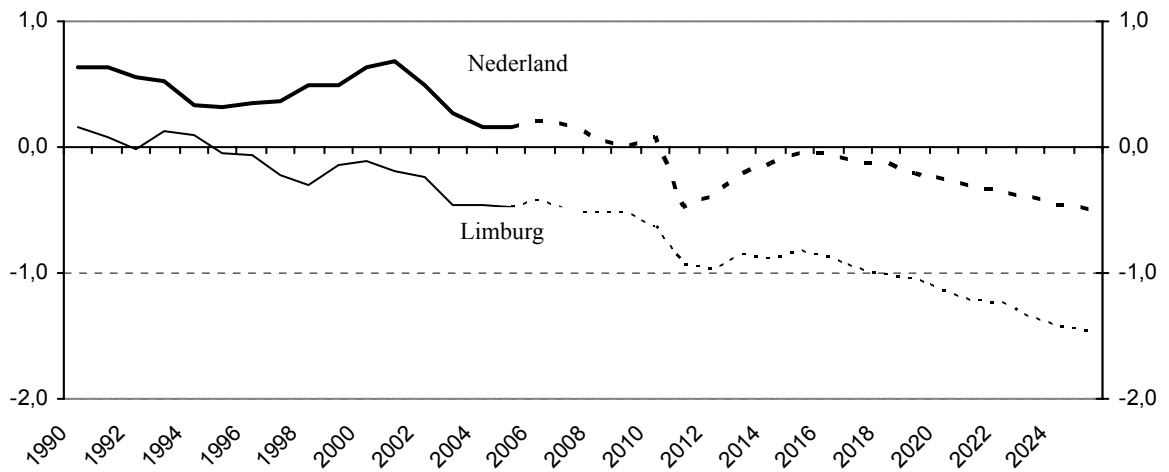
Nederland en provincies			Corop-regio				
	2006	2026	2046		2006	2026	2046
Nederland	100	97	92	Zuid-Limburg	100	80	64
				Zeeuws-Vlaanderen	100	81	58
Limburg	100	83	68	Delfzijl en omgeving	100	82	67
Drenthe	100	89	75	Midden-Limburg	100	83	67
Zeeland	100	89	74	Oost-Groningen	100	85	67
Friesland	100	91	85	Zuidoost-Drenthe	100	88	71
				Achterhoek	100	88	72
				Het Gooi en Vechtstreek	100	87	74

Bron: CBS, Derks

Tabel 5 laat zien dat in gebieden met de grootste krimp van de potentiële beroepsbevolking de omvang van die bevolkingsgroep over twintig jaar een tiende tot een vijfde kleiner is dan nu. Over veertig jaar is er mogelijk een verkleining met een derde in een aantal regio's, waaronder de provincie Limburg.

In navolgende Figuur 2 is de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking voor Nederland en Limburg (eerste provincie met krimp) grafisch in beeld gebracht. Daaruit blijkt dat de groei van de potentiële beroepsbevolking in Nederland in de komende jaren veel minder is dan in de afgelopen jaren. In 2011 wordt de grote geboortegeneratie van 1946 ouder dan 64 jaar, waardoor een plotseling sterke daling optreedt van het aantal 15-64-jarigen.

Figuur 2 Bevolking 15-64 jaar, Nederland en Limburg, procentuele verandering

Bron: CBS, Derks

3. Bevolkingsontwikkelingen in relatie tot de arbeidsmarkt

3.1 Enkele begrippen vooraf

Voor een goed begrip van de nu volgende onvermijdelijk moeilijke tekst leggen we eerst nog eens enkele begrippen uit, gekoppeld aan getallen. Wij volgen overigens het officiële taalgebruik.

Voor 2006 geldt voor Nederland als geheel:

Potentiële beroepsbevolking = bevolking van 15-64 jaar	11.026.000	100%	
Beroepsbevolking (werkt of zoekt werk)	7.568.000	69%	bruto arbeidsparticipatie
Werkzame beroepsbevolking	7.130.000	65%	netto arbeidsparticipatie
Werkloze beroepsbevolking	438.000	4%	van de potentiële beroepsbevolking
Werkloosheidspercentage = Werkloze beroepsbevolking in procenten van de beroepsbevolking		6%	

3.2 Algemene relaties tussen bevolkingsdaling en arbeidsmarkt

De ontwikkeling van de omvang van de bevolking heeft invloed op de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten. Voordat de na-oorlogse geboortegolf op de arbeidsmarkt kwam, was er een groot gebrek aan arbeidskrachten. In de jaren zestig werden daarom gastarbeiders aangetrokken. De lonen en de welvaart stegen snel.

Nu we het economisch dal in 2005 hebben verlaten zal de vraag naar arbeidskrachten in de komende jaren (aanzienlijk) stijgen. De meest recente prognose van het CPB geeft voor 2006 een groei met 1,5%⁸. De voorhoede van de naoorlogse geboortegolf gaat binnenkort echter via vervroegd pensioen de arbeidsmarkt verlaten. De arbeidsparticipatie stijgt weliswaar nog wat, met name in de oudere leeftijdsgroepen, maar minder dan in de afgelopen jaren. Ook als gevolg van de demografische ontwikkeling gaat de beroepsbevolking steeds minder groeien. Het einde van die groei is in Limburg inmiddels nagenoeg bereikt, terwijl landelijk (volgens de meest recente raming van het CPB) de beroepsbevolking in 2006 nog maar met 0,8% zal groeien. Volgens twee van de vier scenario's van het CPB zal er nog een lichte groei zijn tot ongeveer 2020⁹. Daarna begint volgens die scenario's de daling. In het laagste scenario begint nu de daling al. De

⁸ www.cpb.nl, 5 januari 2006.

⁹ CPB, *Arbeidsaanbod in de lange-termijnsenario's voor Nederland*, CPB Document No 71, november 2004. Het scenario RC geeft met ingang van nu een daling. Bij de scenario's TM en SE begint de daling rond 2020. Bij het scenario GE gaat de groei door tot na 2040.

Structurele Bevolkingsdaling

© W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

steeds geringer wordende groei van de beroepsbevolking zal bij het herstel van de groei van de werkgelegenheid leiden tot een daling van de werkloosheid naar frictieniveau. Er ontstaat dan, net zoals in de jaren zestig, een periode van structurele krapte op de arbeidsmarkt. De eerste signalen van deze krapte kunnen binnen een paar jaar verwacht worden.

Beknopt doorkijkje naar een bepaalde regio

In Limburg is de bevolking gaan krimpen in 2002 en de potentiële beroepsbevolking (bevolking van 15-64 jaar) al in 1995. De beroepsbevolking gaat vanaf 2005 krimpen. De werkgelegenheid kan nog wel wat groeien in samenhang met daling van werkloosheid. Het einde van de groei van de werkgelegenheid komt echter in zicht en daarmee zeer waarschijnlijk ook het einde van de groei van het woon-werkverkeer. (Zie nadere beschouwing in paragraaf 4.2.) Als gevolg van de sterke groei van het aantal ouderen is er de komende tientallen jaren een sterke groei van alle vraag naar goederen en diensten voor ouderen (senioreneconomie), zoals woningen, vrijetijdsbesteding, hulpmiddelen, domotica, hulp thuis en in instellingen en gezondheidszorg. De daarmee samenhangende groei van de werkgelegenheid vergroot de krapte op de arbeidsmarkt en versnelt het vertrek van niet-regio-gebonden activiteiten, zoals productieonderdelen uit de industrie¹⁰. Daarmee komt mogelijk op afzienbare termijn een einde aan de groei van de werkgelegenheid op bedrijventerreinen. Dit is van betekenis voor de behoefte aan bedrijventerreinen. Door daling van het gemiddelde aantal personen per woning moet de woningvoorraad voorlopig nog wel groeien, maar steeds minder. Het aantal jonge huishoudens daalt, het aantal oude huishoudens stijgt.

Wat voor Limburg geldt, gaat binnenkort ook voor andere provincies gelden en daarmee op den duur voor Nederland als geheel. Op langere termijn groeit de werkgelegenheid ongeveer evenveel als de beroepsbevolking¹¹. Volgens het laagste scenario van het CPB begint landelijk de structurele daling van de werkgelegenheid op korte termijn. Volgens twee andere scenario's eindigt de groei rond 2020.

Saillant detail: in Parkstad Limburg, de WGR-plusregio van de voormalige Oostelijke Mijnstreek rond Heerlen en Kerkrade, ligt het vruchtbaarheidscijfer al op 1,5. De lage vruchtbaarheid heeft samen met een uitgaande migratiesaldo ervoor gezorgd dat de krimp van de bevolking daar al in 1997 is begonnen. Die krimp, gevoegd bij de excessieve vergrijzing van die regio, vereist een drastische heroverweging van beleidsdossiers op het vlak van ruimtelijke inrichting, woningbouw, bedrijventerreinen, scholen, arbeidsmarkt(bemiddeling), (waardebepaling) onroerend goed en vooral ook de zorg.¹²

¹⁰ W. Derks, Krapte op de regionale arbeidsmarkt, *Kwartaalschrift Economie*, jrg. 1, blz. 376-381, 2004.

¹¹ CPB, *vier vergezichten op Nederland, Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, november 2004. Pag. 15.

¹² Ontwikkelingsmaatschappij Parkstad Limburg, *De 3^e leeftijd van Parkstad, Parkstad Limburg: een proeftuin voor innovatieve producten en diensten*, 2005.

Structurele Bevolkingsdaling

© W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

3.3 Ontwikkeling van de beroepsbevolking

In paragraaf 2.3 is de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking (de bevolking van 15-64 jaar) besproken. Ongeveer 69% daarvan biedt zich aan op de arbeidsmarkt (werkt of zoekt werk) en wordt daarom tot de beroepsbevolking gerekend.

Deze arbeidsparticipatie (de verhouding tussen de beroepsbevolking en de bevolking) is sinds het midden van de jaren tachtig trendmatig gestegen van 54% naar 69%. De stijging van de participatie trad vooral op bij vrouwen en de laatste jaren ook bij ouderen. Als gevolg van de stijging van de arbeidsparticipatie gaat een steeds groter deel van de potentiële beroepsbevolking tot de beroepsbevolking behoren. De omvang van de beroepsbevolking neemt daardoor meer toe dan de omvang van de potentiële beroepsbevolking. In de afgelopen vijfentwintig jaar is de beroepsbevolking (het aantal personen dat werkt of wil werken) met 47% gestegen, terwijl de potentiële beroepsbevolking (bevolking van 15-64 jaar) maar met 17% toenam.

Overigens zwakt de stijging van de arbeidsparticipatie af, vooral in de jongere leeftijdsgroepen. Blijkbaar is daar de maximale arbeidsparticipatie (bijna) bereikt. Daardoor gaat de beroepsbevolking minder snel groeien.

Ouderen hebben een lagere arbeidsparticipatie dan jongeren. Het aandeel ouderen binnen de bevolking van 15-64 jaar stijgt, terwijl het aandeel jongeren daalt. Dit heeft tot gevolg dat het aandeel van personen met een lage arbeidsparticipatie (ouderen) stijgt en dat het aandeel van personen met hoge participatie (jongeren) daalt. Daardoor wordt de gemiddelde arbeidsparticipatie binnen de totale potentiële beroepsbevolking gedrukt. De verandering van de samenstelling naar leeftijd heeft dus een negatieve invloed op de arbeidsparticipatie van het totaal van de bevolking van 15-64 jaar. Ook hierdoor gaat de beroepsbevolking minder snel groeien.

Door deze twee ontwikkelingen, te weten de afvlakking van de stijging van de arbeidsparticipatie per leeftijdsgroep en de veroudering van de potentiële beroepsbevolking, zal in de komende jaren de groei van de arbeidsparticipatie verminderen. In het verleden groeide als gevolg van de snelle stijging van de arbeidsparticipatie de beroepsbevolking duidelijk sneller dan de potentiële beroepsbevolking. Aangegeven is dat in de toekomst de groei van de arbeidsparticipatie nog maar beperkt is. De beroepsbevolking zal nog nauwelijks sneller groeien dan de potentiële beroepsbevolking. De omslag van groei naar krimp bij de potentiële beroepsbevolking wordt daardoor vrij snel gevolgd door dezelfde omslag bij de beroepsbevolking. In de afgelopen jaren, toen de stijging van de arbeidsparticipatie nog groot was en het effect van de vergrijzing nog klein, was de periode tussen het begin van de krimp van potentiële beroepsbevolking en het begin van de krimp van beroepsbevolking nog groot. Zo is in Limburg de daling van de potentiële beroepsbevolking al in 1995 begonnen. De daling van de beroepsbevolking volgt ruim tien jaar later. In de komende jaren wordt die periode tussen begin daling potentiële beroepsbevolking en begin daling beroepsbevolking steeds korter, op den duur slechts een paar jaar.

Als gevolg van het economisch dal van de afgelopen jaren zijn extra veel mensen (vervroegd) uit de arbeidsmarkt gegaan en hebben zich weinig nieuwe mensen aangediend (ontmoedigingseffect). De beroepsbevolking is volgens cijfers van het CPB in 2004 landelijk incidenteel zelfs wat gekrompen. In veel gebieden binnen Nederland was er incidenteel een krimp. Landelijk en voor de meeste gebieden was die krimp tijdelijk. Met het aantrekken van de conjunctuur gaat ook de beroepsbevolking weer groeien (aanmoedigingseffect). De structurele krimp van de beroepsbevolking staat er echter aan te komen. Op basis van de beschikbare cijfers en gemaakte ramingen kan gesteld worden dat de structurele krimp waarschijnlijk in 2004 al in drie Corop-regio's is begonnen: Delfzijl en omgeving, Het Gooi en Vechtstreek en Zuid-Limburg.

In provincies Limburg, Drenthe en in 11 andere Corop-regio's volgt de structurele krimp van de beroepsbevolking waarschijnlijk vóór 2010.

Met ingang van 2012 krimpt de beroepsbevolking waarschijnlijk in vrijwel alle gebieden, waar volgens Tabel 4 (zie hiervoor) de krimp van de potentiële beroepsbevolking in 2011 of eerder is begonnen of zal beginnen, dus ook in Nederland als geheel. Van 2006 naar de top in 2011 groeit de beroepsbevolking in Nederland als geheel waarschijnlijk nog maar met ongeveer 2%.

Figuur 3 (zie hierna) toont de ontwikkeling van de beroepsbevolking voor Nederland van jaar op jaar (dikke lijn). Daaruit blijkt dat de krimp tot 2020 beperkt is, maar daarna sterker wordt.

Uit Tabel 6 blijkt dat in de gebieden met de grootste krimp van de beroepsbevolking de omvang van deze beroepsbevolking over twintig jaar een tiende tot een vijfde kleiner is dan nu en over veertig jaar een kwart tot een derde kleiner.

Tabel 6 Beroepsbevolking, Nederland en gebieden met grootste krimp, 2006=100

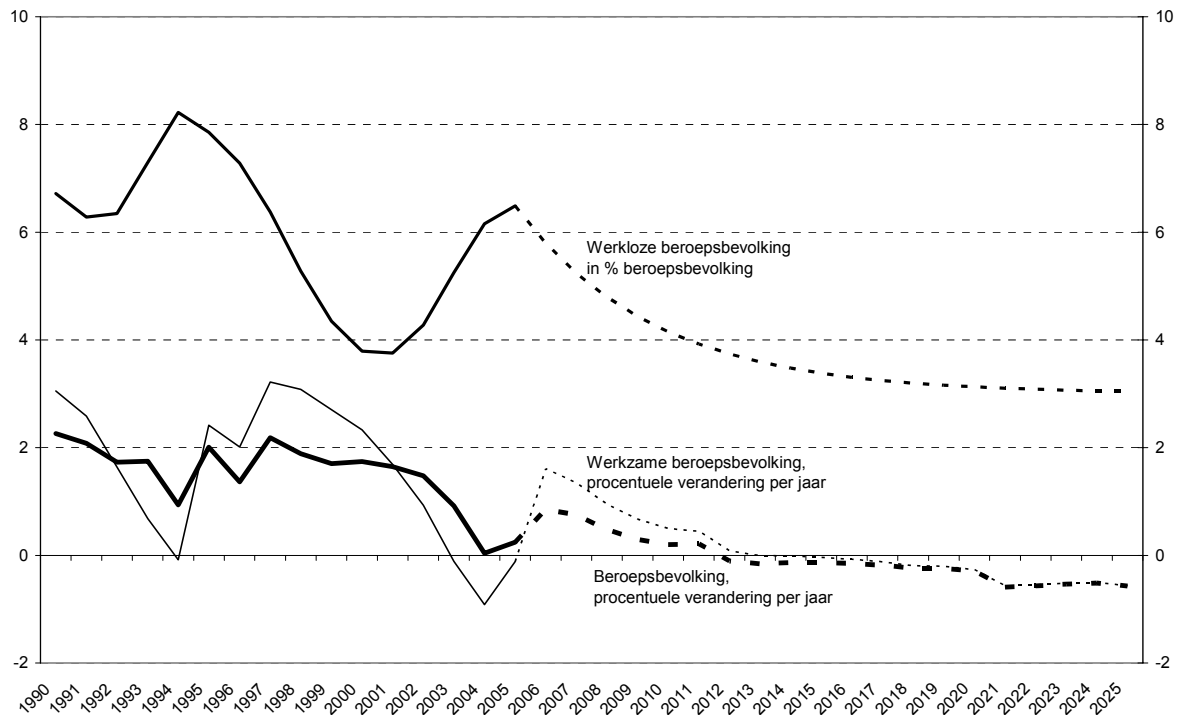
Nederland en provincies			Corop-regio				
	2006	2026	2046		2006	2026	2046
Nederland	100	97	94	Delfzijl en omgeving	100	80	66
				Zeeuws-Vlaanderen	100	81	59
Limburg	100	83	70	Midden-Limburg	100	82	67
Drenthe	100	88	75	Zuid-Limburg	100	82	68
Zeeland	100	90	76	Het Gooi en Vechtstreek	100	84	73
Noord-Brabant	100	93	86	Achterhoek	100	87	73
Friesland	100	93	87	Noord-Drenthe	100	87	75
				Noord-Limburg	100	87	76
				Zuidoost-Drenthe	100	88	73
				Oost-Groningen	100	89	71

Bron: CBS, Derks

3.4 Ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking

Een deel van de beroepsbevolking werkt (werkzame beroepsbevolking) en een deel wil werken en zoekt werk (werkloze beroepsbevolking). Het voorgaande had betrekking op de totale beroepsbevolking. Deze paragraaf gaat over de werkloze beroepsbevolking, de volgende over de werkzame beroepsbevolking.

Figuur 3 Beroepsbevolking, totaal, werkzaam en werkloos, Nederland

Bron: CBS, CPB, Derks

Na het economische dal van de afgelopen jaren begint het aantal vacatures op te lopen en gaat de werkloze beroepsbevolking dalen. Zie de bovenste lijn in Figuur 3¹³. Maar, zoals we in 3.3 duidelijk maakten, groeit de totale beroepsbevolking veel minder dan voorheen. De werkgelegenheid zal naar verwachting voldoende gaan groeien om de werkloosheid weer snel te laten dalen, zoals dat ook gebeurde na het vorige economisch dal in de jaren negentig.¹⁴ De werkloosheid zal dalen naar een minimumniveau: de zogeheten

¹³ In de gegeven schets van de toekomstige ontwikkeling is geen rekening gehouden met de conjunctuur. Zoals na de vorige economische dalen kan nu in de komende jaren een periode van hoogconjunctuur verwacht worden, met een sterkere daling van de werkloosheid, dan gegeven in figuur 3. In het tienjaarsritme van de conjunctuurcyclus, zoals die was in de afgelopen decennia, kan dan kort na 2010 een tijdelijke stijging van de werkloosheid verwacht worden, die weer gevolgd wordt door een daling.

¹⁴ De wens, geuit door J.W. Oosterwijk, secretaris-generaal van Economische Zaken, in het nieuwsartikel *Naar een open economie* in *ESB* van januari 2006, dat de gegroeide groep werklozen zo snel mogelijk weer aan werk moet worden geholpen, achten wij door de aanstaande demografische ontwikkelingen sneller gerealiseerd dan men wellicht voor mogelijk houdt.

frictiewerkloosheid. De werkloosheid wordt namelijk nooit nul omdat niet alle schoolverlaters en niet alle ontslagen mensen onmiddellijk werk hebben. Ook door het kwalitatief niet volledig op elkaar aansluiten van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt zal er een zekere werkloosheid zijn naast openstaande vacatures. In deze rapportage is verondersteld dat de werkloosheid in alle gebieden zakt naar een frictieniveau van 3%. Naar verwachting vindt de snelste daling in de eerstkomende jaren plaats.

3.5 Ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking

Op korte termijn wordt de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking bepaald door de economische ontwikkeling en door de daaruit voortkomende vraag naar arbeidskrachten. Maar op lange termijn, over een periode van tientallen jaren, is dat niet het geval. Dan is het de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten die bepalend is voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid¹⁵. Dit geldt in het bijzonder voor de situatie dat er structurele krapte is op de arbeidsmarkt. Dan vormt ook op middellange termijn (vijf tot tien jaar) de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten (de beroepsbevolking) de beperkende factor voor de groei van de werkgelegenheid (de werkzame beroepsbevolking).

Paragraaf 3.3 raamde de ontwikkeling van de totale beroepsbevolking. Paragraaf 3.4 schetste de mogelijke ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking. Wordt de totale beroepsbevolking verminderd met de werkloze beroepsbevolking dan resulteert dat in de werkzame beroepsbevolking. Wat zich op dat vlak gaat afspelen staat in de volgende alinea's.

Met ingang van 2006 stijgt de vraag naar arbeid sneller dan het aanbod en gaat de werkloosheid dalen. Ook gaat dan de werkzame beroepsbevolking sneller groeien dan de beroepsbevolking. Dat is mogelijk door een daling van de werkloze beroepsbevolking. Een steeds groter deel van de beroepsbevolking krijgt werk. In de jaren daarna wordt de daling van de werkloze beroepsbevolking geleidelijk minder met het naderen van het frictieniveau. De ruimte voor groei van de werkzame beroepsbevolking via de inschakeling van de werkloze beroepsbevolking wordt dan kleiner. Met het bereiken van het lage frictieniveau van de werkloosheid kan de werkzame beroepsbevolking niet meer sneller groeien dan de beroepsbevolking.

Figuur 3 liet zien dat de groei van de werkzame beroepsbevolking in Nederland in de komende jaren geleidelijk minder wordt als gevolg van de vermindering van de groei van de beroepsbevolking. Over ongeveer tien jaar is in Nederland de werkloze beroepsbevolking naar verwachting zo dicht bij het frictieniveau gekomen, dat de werkzame beroepsbevolking gaat krimpen. Dat is enkele jaren na het begin van de krimp van de beroepsbevolking. Dit wordt dan het begin van een structurele krimp van de werkzame beroepsbevolking. Die krimp is in Nederland als geheel tot 2020 nog beperkt, maar wordt daarna sterker.

¹⁵ CPB, *Vier vergezichten op Nederland, Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, november 2004, paragraaf 3.1.1, pagina 33 "Voor de groei van de werkgelegenheid is de ontwikkeling van het arbeidsaanbod op lange termijn dominant."

beroepsbevolking in Nederland jaarlijks met meer dan 2% (Figuur 3). Een totale nog resterende groei in de komende jaren samen van slechts 4% is historisch gezien dus zeer weinig. De nog resterende groei van 2006 naar de top is per gebied vermeld in Tabel 9 in het volgende hoofdstuk. In paragraaf 4.2 wordt nader aandacht besteed aan de ontwikkeling per regio.

Limburg wordt naar verwachting de eerste provincie met een krimp van de werkzame beroepsbevolking (Tabel 7). Die structurele krimp begint rond 2010. Een paar jaar later volgen Zeeland, Drenthe, Noord-Brabant, Friesland en Gelderland.

Wanneer we kijken naar deelgebieden binnen de provincies, de Corop-regio's, dan zijn er al regio's waar de krimp van de werkzame beroepsbevolking naar verwachting al vóór 2010 begint en wel in Delfzijl en omgeving, Het Gooi en Vechtstreek en Zeeuws-Vlaanderen. Binnen een paar jaar daarna volgen veel andere Corop-regio's (Tabel 7).

Over ongeveer tien jaar is die krimp een vrij algemeen verschijnsel en treft het 7 van de 12 provincies en ongeveer 30 van de 40 Corop-regio's.

Uit Tabel 8 blijkt dat in de gebieden met de grootste krimp van de werkzame beroepsbevolking de omvang van deze werkzame beroepsbevolking over twintig jaar een tiende tot een vijfde kleiner is dan nu en over veertig jaar een kwart tot een derde kleiner.

Tabel 8 Werkzame beroepsbevolking, Nederland en gebieden met grootste krimp, 2006=100

Nederland en provincies				Corop-regio			
	2006	2026	2046		2006	2026	2046
Nederland	100	100	97	Zeeuws-Vlaanderen	100	83	60
				Midden-Limburg	100	84	69
Limburg	100	86	72	Zuid-Limburg	100	85	71
Drenthe	100	91	78	Delfzijl en omgeving	100	86	71
Zeeland	100	92	78	Het Gooi en Vechtstreek	100	87	75
Noord-Brabant	100	96	88	Achterhoek	100	88	74
Friesland	100	96	91	Noord-Drenthe	100	89	77
				Noord-Limburg	100	89	77

Bron: CBS, Derks

4. Bevolkingsontwikkeling in relatie tot woon-werkverkeer, bedrijventerreinen en woningbouw

4.1 Inleiding

Hiervoor is duidelijk geworden dat de demografische ontwikkeling directe gevolgen heeft voor de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten (beroepsbevolking) en daarmee ook voor de groei van de werkgelegenheid (werkzame beroepsbevolking). De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt werken weer door op andere terreinen zoals de groei van het woon-werkverkeer en de behoefte aan bedrijventerreinen. De demografische ontwikkeling heeft ook invloed op de woningbouw. Op deze drie onderwerpen wordt hierna verder ingegaan.

4.2 Gevolgen van daling werkende beroepsbevolking voor het woon-werkverkeer

De cijfers in paragraaf 3.5 over de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking zijn globaal ook van toepassing op de ontwikkeling van het woon-werkverkeer. Als aanvullende informatie wordt in deze paragraaf ook aandacht besteed aan de nog resterende groei van de werkzame beroepsbevolking van 2006 tot aan de top en worden enige nuancerende opmerkingen toegevoegd over de relatie tussen de ontwikkeling van de omvang van de werkzame beroepsbevolking en de omvang van het woon-werkverkeer.

De groei van de werkzame beroepsbevolking heeft een directe invloed op de groei van het woon-werkverkeer. Het woon-werkverkeer met de auto heeft op zijn beurt invloed op de fileproblematiek.

In paragraaf 3.5 is aangegeven dat de maximale omvang van de werkzame beroepsbevolking naar verwachting binnen tien jaar bereikt wordt in Nederland. Binnen twintig jaar zijn er al diverse regio's waar de werkzame beroepsbevolking meer dan een tiende kleiner is dan nu. De omvang van het woon-werkverkeer zal waarschijnlijk globaal een dienovereenkomstige ontwikkeling vertonen. Wel moet beseft worden dat de ontwikkeling sterk verschilt tussen de regio's. Uit Tabel 9 blijkt dat er regio's zijn waar de werkzame beroepsbevolking nog nauwelijks groeit vanaf nu. Volgens die tabel is de resterende groei van de werkzame beroepsbevolking van 2006 tot aan de top in 6 Corop-regio's slechts ongeveer 1%. Dit is een minimale groei als men bedenkt dat die in de periode van hoogconjunctuur in de tweede helft van de jaren negentig in de meeste regio's meer dan 2% per jaar was. In de meeste regio's is de totale resterende groei minder dan 5%. In andere regio's is de resterende groei echter (veel) meer dan 15% zoals in Flevoland en Groot Amsterdam.

vrouwen is hoger dan voorheen. Verschuiving naar meer autogebruik in plaats van openbaarvervoer of fiets kan de fileproblematiek vergroten. De nieuwe ouderen, die niet meer werken, maar wel recreëren, verlengen de spits mogelijk. Daarnaast zijn er ook invloeden die kunnen zorgen voor een beperking van woon-werkverkeer, zoals telewerken, of een beperking van fileproblematiek, zoals verschuiving naar meer openbaarvervoer. Dit laatste is onlangs in sterke mate opgetreden in België.

Tot nu toe was het vrij algemeen noodzakelijk om de toename van de fileproblematiek op te vangen met toename van fysieke infrastructuur. Nu de groei van de fileproblematiek zeer waarschijnlijk minder wordt, als gevolg van de geringe groei van het aantal werkenden, en het einde van de groei in steeds meer regio's in zicht komt kunnen andere maatregelen dan groei van fysieke infrastructuur de nog resterende groei mogelijk voor een groot deel opvangen.

Conclusie: Al met al kan gesteld worden dat het einde van de groei van de werkzame beroepsbevolking in de meeste regio's in zicht komt en dat de nog resterende groei over het algemeen zeer beperkt is. Ditzelfde geldt dan waarschijnlijk ook voor het woon-werkverkeer en daarmee de spits. Ook voor de ontwikkeling van de fileproblematiek heeft het naderend einde van de groei van het aantal werkenden uiteraard grote gevolgen. De demografische ontwikkeling op zich, maar ook de doorwerking daarvan via de arbeidsmarkt, moet dus uitdrukkelijk meegenomen worden in het mobiliteitsbeleid. Op het vlak van de (rijks)wegenplanning zou men daarom nu al rekening moeten houden met de naderende top van de werkzame beroepsbevolking, de mogelijkheden van de afvlakking van de top van het spitsverkeer en met de aanstaande afname van mobiliteit op het vlak van het woon-werkverkeer.

4.3 Gevolgen van daling werkende beroepsbevolking voor bedrijventerreinen

Deze paragraaf heeft een beschrijvend karakter, omdat kwantificering van de gevolgen van de aankomende daling van de werkende beroepsbevolking voor de behoefte aan bedrijventerreinen zeer moeilijk is.

Bij de beschouwing in het vorige hoofdstuk over de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is duidelijk geworden dat er een structurele krapte komt op de arbeidsmarkt. Dit is voor het eerst sinds de jaren zestig van de vorige eeuw, dus ongeveer 40 jaar geleden. Zoals toen zullen de loonkosten naar verwachting extra snel gaan stijgen als gevolg van die structurele krapte.

Deze structurele krapte zal daardoor invloed hebben op de ontwikkeling van de werkgelegenheid per sector. Regiogebonden activiteiten zoals zorg, bouw en detailhandel zullen in de regio moeten blijven. Door de vergrijzing zal de werkgelegenheid in de zorg moeten blijven groeien, ondanks de aankomende daling van de totale werkzame beroepsbevolking¹⁶. Niet-regiogebonden activiteiten, zoals productieonderdelen van de

¹⁶ W. Derks, Krapte op de regionale arbeidsmarkt, *Kwartaalschrift Economie*, september 2004, pag. 376-381.

industrie en transport, zullen in versnelde mate naar lage-lonen-landen gaan, zoals in de jaren zestig. Als gevolg van de snelle stijging van de loonkosten zijn toen bijvoorbeeld textiel- en schoenindustrie uit Nederland verdwenen evenals scheepsbouw. Nu zullen waarschijnlijk geen volledige sectoren, maar onderdelen van het productieproces vertrekken uit Nederland. Waarschijnlijk zijn dat onderdelen, die hier op bedrijventerreinen zijn gevestigd. Als die onderdelen sterk gaan krimpen in plaats van groeien, heeft dat grote invloed op de behoefte aan bedrijventerreinen.

Al een halve eeuw kennen we geen structurele krapte op de arbeidsmarkt. De structurele krapte die er nu staat aan te komen is een nieuw verschijnsel. De invloed daarvan op de behoefte aan bedrijventerreinen is moeilijk in te schatten. Die behoefte zou wel eens veel minder kunnen zijn dan verwacht wordt als de huidige ontwikkelingen en verhoudingen worden doorgetrokken. Het is de vraag of het CPB bij de huidige raming van de vraag naar ruimte voor economische activiteiten al goed rekening heeft kunnen houden met het nieuwe verschijnsel van structurele krapte op de arbeidsmarkt¹⁷ Het CPB schrijft dat er na 2020 mogelijk een daling van de behoefte aan bedrijventerreinen komt. In drie van de vier beschouwde scenario's daalt na 2020 de behoefte. In Limburg daalt na 2020 in alle vier scenario's de behoefte aan bedrijventerreinen. Ook de behoefte aan kantoorruimte gaat volgens twee van de vier scenario's na 2020 dalen. Het is een goed teken dat dergelijke prognoses eindelijk leiden tot verstandige politieke besluiten, zoals dat van de provincie Noord-Brabant in januari jl. om de aanleg van Moerdijk 2, een beoogd industrieterrein van 600 hectare, van de agenda af te voeren.

Conclusie: Het is duidelijk dat er binnen afzienbare termijn een einde komt aan de groei van de behoefte aan bedrijventerreinen. In het beleid moet daarom uitdrukkelijk rekening gehouden worden met de aankomende daling. Belangrijke vragen zijn: Wat moet er per regio nog gebeuren om de komende groei op te vangen? Hoe kan nu al rekening gehouden worden met de aankomende daling?

4.4 Gevolgen van bevolkingsdaling voor benodigde woningvoorraad

4.4.1 Oorzaken verandering benodigde woningvoorraad

Als het aantal inwoners groeit zijn er uiteraard meer woningen nodig. Het omgekeerde is niet (onmiddellijk) waar: als in regio's het aantal inwoners niet meer groeit, of zelfs gaat dalen, zijn er meestal toch nog een tijdje meer woningen nodig. Het gemiddelde aantal personen per woning daalt immers. Dat heet woonverdunding. In Nederland is het gemiddelde aantal personen per woning gedaald van 2,47 in 1996 naar 2,36 in 2006. De daling zal door gaan naar 2,24 in 2016 en 2,17 in 2026.

De oorzaken achter deze daling van de gemiddelde woningbezetting kunnen in twee groepen verdeeld worden: demografische en maatschappelijke.

- De demografische oorzaak heeft betrekking op de verandering van de samenstelling naar leeftijd bij de bevolking. Oudere mensen wonen met minder personen in een

¹⁷ P. Arts, J. Ebregt, C. Eijgenraam en M. Stoffels, *De vraag naar ruimte voor economische activiteiten tot 2040, Bedrijfslocatiemonitor*, CPB No 59, december 2005.

woning dan jongeren. Door de vergrijzing daalt daarom de gemiddelde woningbezetting.

- De maatschappelijke oorzaak heeft betrekking op een veelheid van factoren zoals individualisering (meer alleenstaanden), het langer zelfstandig blijven wonen van ouderen en extramuralisering bij huisvesting gehandicapten (minder in instellingen, meer in woningen).

Tabel 10 bevat een overzicht van de groei van de benodigde woningvoorraad, gezien vanuit verschillende oorzaken.

- Ten behoeve van opvang van de groei van het inwoneraantal kan de benodigde woningvoorraad in de toekomst (15.000 woningen per jaar tussen 2006-2015) daarom minder gaan groeien dan in het verleden (35.000 woningen per jaar tussen 1996-2005).
- Het effect van de verandering van de leeftijdsopbouw (vergrijzing) geeft in de komende tien jaar (21.000 woningen per jaar) een grotere groei-behoefte dan in de afgelopen tien jaar (8.000 per jaar).
- De benodigde groei van de woningvoorraad ten behoeve van de maatschappelijke effecten is in de komende tien jaar (18.000 woningen per jaar) weinig minder dan in de afgelopen tien jaar (21.000 woningen per jaar), maar wordt op den duur wel duidelijk minder (11.000 woningen per jaar tussen 2016-2025).

Tabel 10 Verandering benodigde woningvoorraad naar oorzaak, Nederland, gemiddeld per jaar

	1996/2005	2006/2015	2016/2025
Totale verandering	64.000	54.000	36.000
Demografisch effect	43.000	36.000	25.000
Effect aantal inwoners	35.000	15.000	12.000
Effect leeftijdsopbouw	8.000	21.000	13.000
Maatschappelijk effect	21.000	18.000	11.000

Bron: CBS, Derks

4.4.2 Ontwikkeling van benodigde woningvoorraad naar regio

In het voorgaande is aangegeven dat Zuid-Limburg de eerste regio is met een structureel dalend aantal inwoners. Sinds 1997 is daar het effect van het aantal inwoners op de behoefte aan groei van de woningvoorraad kleiner dan nul. Als alleen gekeken wordt naar de ontwikkeling van het aantal inwoners zou de woningvoorraad kunnen krimpen. De overige effecten (leeftijdsopbouw en maatschappelijk) zijn echter zo positief, dat de benodigde woningvoorraad pas in 2010 zal gaan afnemen (Tabel 11). Dus tot 2010 moet zelfs in Zuid-Limburg de woningvoorraad nog wat groeien, ondanks de daling van het aantal inwoners sinds 1997. Zeeuws-Vlaanderen is de meest vergrijsde Corop-regio. Daar is nu 18,5% van de bevolking 65 jaar of ouder. (Het landelijke gemiddelde is 14,2%). Het

leeftijdseffect op de benodigde woningvoorraad is daardoor zo gering, dat de woningvoorraad in die regio niet meer hoeft te groeien vanaf het moment dat de structurele daling van het aantal inwoners begint (naar verwachting in 2006).

Tabell 11 Benodigde woningvoorraad: begin van krimp

Gebieden vermeld onder het jaar, waarin de structurele krimp naar verwachting begint

	voor 2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	na 2025
Provincies																NEDERLAND
																GRONINGEN FRIESLAND DRENTHE OVERIJSEL GELDERLAND FLEVOLAND UTRECHT NOORD-HOLLAND ZUID-HOLLAND ZEELAND NOORD-BRABANT
																LIMBURG
Corop-regio's																OOST-GRONINGEN DELFIJL EN OMGEVING OVERIG GRONINGEN NOORD-FRIESLAND ZUIDWEST-FRIESLAND ZUIDOOST-FRIESLAND NOORD-DRENTHE
							ZUIDOOST-DRENTHE ZUIDWEST-DRENTHE									NOORD-OVERIJSEL ZUIDWEST-OVERIJSEL TWEENTE VELUWE ACHTERHOEK ARNHEM/NIJMEGEN ZUIDWEST-GELDERLAND FLEVOLAND UTRECHT KOP VAN NOORD-HOLLAND ALKMAAR EN OMGEVING IJMOND AGGLOMERATIE HAARLEM ZAANSTREEK GROOT AMSTERDAM HET GOOI EN VECHTSTREEK AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE DELFT EN WESTLAND OOST-ZUID-HOLLAND GROOT RIJNMOND ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND
																ZEEUWSCH-VLAANDEREN
																OVERIG ZEELAND WEST-NOORD-BRABANT MIDDEN-NOORD-BRABANT NOORDOOST-NOORD-BRABANT ZUIDOOST-NOORD-BRABANT NOORD-LIMBURG
																ZUID-LIMBURG
																MIDDEN-LIMBURG

Bron: CBS, Derks

Navolgende Figuur 4 laat zien dat de groei van de benodigde woningvoorraad in Nederland geleidelijk minder wordt en nul bereikt rond 2035. In de komende dertig jaar, voordat de krimp van de totale bevolkingsomvang begint, moet de woningvoorraad in

Nederland nog met ongeveer 15% groeien. Een groei van die omvang vond plaats ook in de afgelopen vijftien jaar.

Uit Tabel 11 blijkt dat het begin van een structurele krimp van de benodigde woningvoorraad in de meeste gebieden voorlopig nog niet aan de orde is. Wel is de jaarlijkse groei in de toekomst veel minder dan in het verleden. Ook in regio's, waar de krimp van de benodigde woningvoorraad het eerste begint (Zeeuws-Vlaanderen en Limburg) is de omvang van de woningbehoefte over 20 jaar nauwelijks lager dan nu (Tabel 12).

Tabel 12 Benodigde woningvoorraad, Nederland en gebieden met grootste krimp, 2006=100

Nederland en provincies	Corop-regio						
	2006	2026	2046	2006	2026	2046	
Nederland	100	113	115	Zeeuws-Vlaanderen	100	97	82
				Zuid-Limburg	100	99	85
Drenthe	100	104	91	Zuidoost-Drenthe	100	99	82
Limburg	100	105	93	Zuidwest-Drenthe	100	100	85
Zeeland	100	105	98	Het Gooi en Vechtstreek	100	101	94
Friesland	100	107	108	Delfzijl en omgeving	100	102	92
Groningen	100	109	106	Zuidoost-Friesland	100	103	104
				Agglomeratie Haarlem	100	104	103

Bron: CBS, Derks

4.4.3 Ontwikkeling woningvoorraad naar leeftijd huishouden

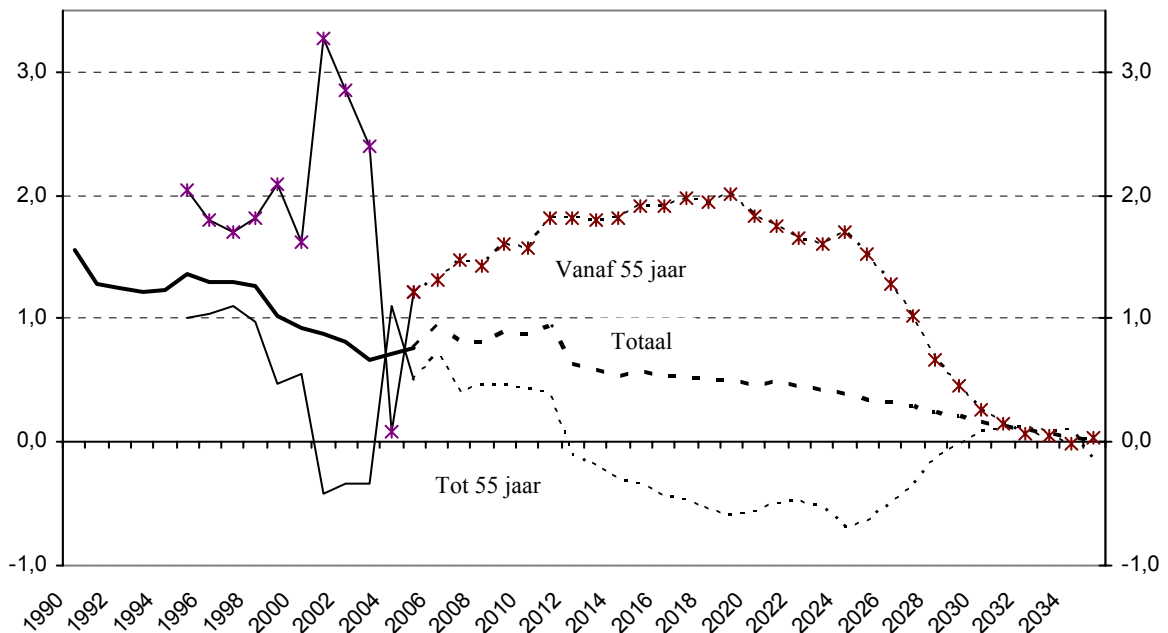
Het aantal woningen is slechts één aspect van de woningmarkt. Het soort woningen en de locatie van de woningen is een ander. Bij de berekening van het benodigd aantal woningen op basis van de bevolkingsontwikkeling, wordt gerekend met de leeftijd van de referentiepersoon ('het hoofd') van het huishouden dat een woning nodig heeft. Jongere huishoudens, huishoudens waar de kinderen nog thuis wonen, hebben vaak een andere woningbehoefte dan oudere huishoudens. Een groot deel van de gezinnen met kinderen zal behoefte hebben aan een huis met een tuin. Een deel van de ouderen zal bijvoorbeeld in comfortabele appartementen dicht bij de voorzieningen willen wonen. Gezien het verschil in woonwens is het zinvol onderscheid te maken in de ontwikkeling van jonge en oude huishoudens. De grens wordt hier getrokken bij 55 jaar (leeftijd referentiepersoon / hoofd huishouden).

Het aantal jonge huishoudens gaat veel eerder krimpen dan het totaal aantal huishoudens. Bij huishoudens, waarbij de referentiepersoon ('het hoofd') jonger is dan 55 jaar is in Delfzijl en omgeving de afname al begonnen vóór 2000 (Tabel 13). De krimp van deze groep begint in (Zuid-)Limburg en Het Gooi en Vechtstreek in 2005. Over ongeveer zeven jaar begint de structurele krimp van deze groep in Nederland als geheel (Figuur 4 en Tabel 13). In Nederland als geheel zal het aantal gezinnen met kinderen thuis met nog ongeveer 3% groeien voordat de structurele krimp begint.

In de regio's met de grootste krimp daalt het aantal huishoudens beneden de 55 jaar in de komende twintig jaar met ongeveer een kwart en in de komende veertig jaar met ongeveer een derde (Tabel 14).

Het einde van de groei van het aantal gezinnen met kinderen is dus duidelijk in zicht. Het aantal oude huishoudens daarentegen stijgt de komende tientallen jaren nog aanzienlijk (1,5 á 2% per jaar, Figuur 4).

Figuur 4 Woningvoorraad Nederland, procentuele verandering per jaar, realisatie en toekomstige behoefte, totaal, voor huishoudens tot 55 jaar en voor huishoudens boven de 55 jaar

Bron: CBS

Door de daling van gemiddeld aantal personen per woning en de stijging van de welvaart zal de vloeroppervlakte woning per persoon blijven stijgen. Door toename van het aantal ouderen, dat in comfortabele appartementen wil wonen, zal de grondoppervlakte per persoon minder stijgen dan de vloeroppervlakte. Met andere woorden, de benodigde grondoppervlakte voor wonen neemt nog toe, maar als voldoende gebouwd wordt voor de behoefte van ouderen, wordt die groei beperkt.

Tabel 14 Benodigde woningvoorraad voor huishoudens tot 55 jaar, Nederland en gebieden met grootste krimp, 2006=100

Nederland en provincies			Corop-regio				
	2006	2026	2046		2006	2026	2046
Nederland	100	96	97	Zeeuws-Vlaanderen	100	72	55
				Zuid-Limburg	100	77	66
Limburg	100	81	71	Delfzijl en omgeving	100	81	69
Zeeland	100	85	75	Midden-Limburg	100	82	72
Drenthe	100	88	80	Het Gooi en Vechtstreek	100	83	76
Friesland	100	90	86	Oost-Groningen	100	85	71
Groningen	100	95	91	Zuidoost-Drenthe	100	86	76
				Noord-Drenthe	100	87	80

Bron: CBS, Derks

Terwijl de groei van de woningvoorraad steeds minder toeneemt zal het verschijnsel sloop en vervangende nieuwbouw stijgen. De grote bouw golf van na de oorlog zal steeds minder voldoen aan de veranderende woonwensen. Ondanks de steeds mindere groei van de woningvoorraad, zullen bouwactiviteiten redelijk op peil kunnen blijven. De aanpassing van de woningvoorraad aan de veranderende behoefte zal steeds minder via de groei van de woningvoorraad en steeds meer via sloop en vervangende nieuwbouw plaats vinden.

Evenals bij wegen en bedrijventerreinen gaat ook bij woningen gelden: niet meer in welke tempo hoeveel woningen, maar hoeveel woningen nog tot aan de top, welk soort woningen, op welke plaats en wat na de top?

5. Ontwikkelingen in de Randstad: de Noordvleugel en de Zuidvleugel

5.1 Inleiding

In de komende jaren investeren het rijk, de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland, de WGR-plusregio's en de gemeenten in de Amsterdamse, Haagse en Utrechtse regio in een aanzienlijke versterking van de internationale concurrentiepositie van de zogeheten Noordvleugel en Zuidvleugel van de Randstad. Economie, infrastructuur, wonen en werken worden integraal onder de loep genomen. Het beleid is gericht op het creëren van dynamische steden in een vitale leefomgeving.

De grondslag voor dit beleid ligt in rijksnota's zoals de Nota Ruimte (VROM), de Nota Mobiliteit (V&W) en de Nota Pieken in de Delta (EZ). Naast deze gebiedsgerichte programma's voor de Noord- en de Zuidvleugel bevat de Nota Ruimte ook een programma voor het Groene Hart en voor Zuidoost Nederland.

De minister van VROM is coördinerend bewindspersoon voor deze programma's en rapporteert over de voortgang daarvan via de zogeheten Uitvoeringsagenda Nota Ruimte. De minister van V&W is verantwoordelijk voor het Noordvleugel-programma, de minister van VROM voor het Zuidvleugel-programma. Terzijde: de staatssecretaris van EZ ziet toe op het programma voor Zuidoost Nederland (te weten het gebied van Zuidoost-Brabant en Noord-Limburg), terwijl de minister van LNV verantwoordelijk is voor het programma voor het Groene Hart. Deze taakverdeling laat zien dat er sprake is van complexe ruimtelijke opgaven die niet realiseerbaar zijn zonder samenwerking tussen deze vier ministeries.

Deze Programma's vallen dus onder rijksverantwoordelijkheid en zijn bedoeld om via een gecoördineerde rijksinzet het beleid van de betrokken ministeries op elkaar af te stemmen. De regio's zelf hebben daarnaast elk hun eigen samenwerkingsorganen. Voor het gehele Randstadgebied is dat bijvoorbeeld de Regio Randstad. Voor de Noordvleugel zijn dat onder meer het Platform Bereikbaarheid Noordvleugel en de Noordvleugelconferentie. Voor de Zuidvleugel is dat het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel, waarin de provincie Zuid-Holland, Drechtsteden, Holland Rijnland, Stadsgebied Haaglanden, gemeente Den Haag, Intergemeentelijk Samenwerkingsorgaan Midden-Holland, Stadsregio Rotterdam en de gemeente Rotterdam participeren.

Van bijzonder belang is nog dat het gehele beleid in het teken staat van het adagium: 'decentraal wat kan, centraal wat moet'. Dat impliceert dat de publieke en private partijen in de regio zelf verantwoordelijk zijn voor wat ze willen, en dat het Rijk zich concentreert op het elimineren van blokkades die de regionale ambities hinderen.

Na een paragraaf over voor mogelijke spanningen en concurrentieverschijnselen, zetten wij beknopt de programma's voor de Noord- en Zuidvleugel uiteen. We geven geen

commentaar op de gekozen doelen en targets, noch op veronderstelde economische groeicijfers of op juridische beletselen (krachtens luchtverontreiniging of bestemmingsplannen) voor de aanleg van de beoogde infrastructuur. Wij concentreren ons op demografische vertrekpunten – voorzover we die in onderliggende stukken hebben kunnen traceren – aannamen en onderbouwingen. We leggen daarbij relaties met bevindingen uit de vorige hoofdstukken.

5.2 Aandacht voor mogelijke spanningen en concurrentieverschijnselen

De perifere gebieden krijgen te maken met een dubbele aanslag op de bevolkingsomvang. In de eerste plaats de daling die *autonoom* inzet en waartegen geen kruid gewassen is. In de tweede plaats het wegzuigen van mensen uit die regio's voor het doen slagen van de plannen van de Randstad. De investeringen in de Noord- en Zuidvleugel hebben de instemming van de rijksoverheid. De genoemde Nota Ruimte (VROM), de Nota Mobiliteit (V&W), en de Nota Pieken in de Delta (EZ) laten daarover geen twijfel bestaan. Het zal de stemming in die 'rest van het land', toch al snel gereed met het oordeel dat ze altijd achter het economische net vissen, er niet beter op maken. Het rijk doet er goed aan zich op dat punt nu al politiek en communicatief goed voor te bereiden.

Een vergelijkbare spanning kan optreden in de context van het geldende beleid ter versterking van de Euregionale samenwerking. Het is denkbaar dat bijvoorbeeld de Euregio Maas-Rijn (Maastricht, Heerlen, Aken, Luik, Hasselt) zich gaat verzetten tegen het mogelijk wegzuigen van mensen naar de Randstad. In die Euregio wonen 3,5 miljoen mensen, met 5 universiteiten, 3 vliegvelden en een aantal belangrijke economische centra, waaronder het multinationale chemische bedrijf DSM. Het is een open vraag wat er van de economie in dat gebied, waar in het Nederlands deel de bevolkingsdaling al tien jaar speelt, overblijft als – nog meer dan altijd al het geval was – de politieke aandacht op de Randstad blijft gericht en de gaten die gaan vallen niet tijdig gedicht of gecompenseerd worden.

En bij dit alles mag men niet vergeten dat in de belangrijke economische agglomeraties van de landen om ons heen, en elders in Europa, precies dezelfde processen zullen gaan ontstaan. Het is een illusie om te veronderstellen dat men mensen uit dergelijke gebieden kan weghalen, want die zijn daar broodnodig. Wat dat aangaat is het denkbaar dat Europese Lidstaten zich op niet al te lange termijn (moeten) gaan buigen over het sluiten van 'niet-aanvalsverdragen', in die zin dat men afsprekt niet in elkaars land te gaan shoppen voor werknemers.

5.3 De Noordvleugel

5.3.1 Het gebied

Het is moeilijk om de juiste gebiedsafbakening van de Noordvleugel weer te geven. Diverse documenten hanteren verschillende afbakeningen. In algemene zin gaat het om het gebied van de vierhoek IJmond-Purmerend-Almere-Haarlemmermeer. Sommige documenten rekenen Gooi- en Vechtstreek en delen van Groot-Utrecht ook tot het gebied.

Dat komt omdat voor het realiseren van de doelen en targets voor Noordvleugel die gebieden mede een rol spelen.

De Macro-economische en demografische verkenningen ten behoeve van het Programma Ruimtelijke Investerings 2006 van Projectgroep Ruimtelijke Investerings van de Gemeente Amsterdam (juni 2005) hanteert volgens zijn bijlage 1 de volgende gebiedsomschrijving van de Noordvleugel: de gemeenten Almere, Muiden, Weesp, Diemen, Ouder-Amstel, Amstelveen, Uithoorn, Aalsmeer, Haarlemmermeer, Haarlemmerliede-Spaarnwoude, Amsterdam, Waterland, Purmerend, Edam-Volendam, Zeevang, Beemster, Wormerland, Landsmeer, Oostzaan, Zaanstad, Beverwijk, Velsen en Haarlem.

Dit zijn alleen maar gemeenten uit de provincie Noord-Holland en binnen die provincie alleen maar gemeenten uit de 5 Corop-regio's Groot Amsterdam, Zaanstreek, Agglomeratie Haarlem, IJmond en Het Gooi en Vechtstreek. (De twee andere Corop-regio's in de provincie Noord-Holland, Kop van Noord-Holland en Alkmaar en omgeving) vallen er helemaal buiten.

Het aantal inwoners van de Noordvleugel was volgens bijlage 2 van bovengenoemde publicatie in 2000 gelijk aan 2.056.505. In dat jaar was volgens cijfers van het CBS het totale aantal inwoners in de betreffende 5 Corop-regio's samen gelijk aan 1.934.140, dus inclusief de gemeenten uit die Corop-regio's, die volgens bijlage 1 uitgenoemd rapport niet tot de Noordvleugel behoren. Kennelijk bevatten bijlage 1 en 2 uit genoemd rapport een verschillende afbakening van het gebied van de Noordvleugel.

De Randstad Monitor 1995-2004, Randstad Holland in internationaal perspectief, van TNO Bouw en Ondergrond (concept, 28 november 2005) bevat op pagina 12 in Tabel 1.4 de volgende afbakening van de Noordvleugel: de Corop-regio's IJmond, Agglomeratie Haarlem, Zaanstreek, Groot Amsterdam, Gooi en Vechtstreek en de Sub-Corop-regio's Utrecht-West, Stadsgewest Utrecht, Stadsgewest Amersfoort en Almere. Naast de hiervoor genoemde 5 Corop-regio's van Noord-Holland bevat deze afbakening ook gebieden uit de provincies Utrecht en Flevoland. Volgens tabel 3.1 op pagina 96 in die monitor woonden er in 2004 gemiddeld 3.202.000 inwoners in dat gebied. Wanneer de provincies Utrecht en Flevoland in zijn geheel meegeteld worden, was het aantal inwoners gemiddeld over 2004 volgens cijfers van het CBS gelijk aan 3.532.000.

Deze verschillen bij het schetsen van de gebiedsomvang van de Noordvleugel vormen een probleem als het gaat om absolute aantallen van niveau of ontwikkeling (zoals woningbouw). Dan is het van groot belang de juiste afbakening te kennen. Als het gaat om procentuele veranderingen is de exacte afbakening minder belangrijk. Groeicijfers zullen niet veel verschillen tussen een wat krappe of ruime afbakening.

5.3.2 De uitdaging

De Noordvleugel is in economische termen een succesvolle. Het is een motor van de nationale economie. In de afgelopen tien jaar groeide het arbeidsvolume in de Noordvleugel gemiddeld 0,3% meer dan het landelijke gemiddelde (1,5% per jaar tegen

1,2%). De in de Noordvleugel samenwerkende partijen¹⁸ vertrekken vanuit de stelling dat dit gebied van de Randstad essentieel is – en moet blijven – voor de economie van Nederland.

Er zijn echter ook zorgen. Onderzoek onder 500 grote Europese bedrijven heeft aangetoond dat de internationale concurrentiepositie van Amsterdam is gedaald naar de vijfde plaats. Het Noordvleugel-programma beoogt verder wegzakken te voorkomen. Met zijn lucht- en zeehaven, maar ook met het grootste internetknooppunt van Europa, zou dit moeten lukken. Maar dat vereist een vastberaden herstructurering, revitalisering en transformatie van het bestaande verouderde stedelijke gebied in de periode 2010-2030.

Na vijf jaar voorbereidende samenwerking hebben partijen op de vijfde Noordvleugelconferentie in november 2005 het realiteitsgehalte van hun werk geëvalueerd en verdere werkafspraken over de taakstelling gemaakt.

In 2006 neemt het kabinet beslissingen over de verschillende projecten, de samenhang tussen die projecten en de fasering. Daar zullen de inwoners, de maatschappelijke organisaties en de bedrijven in de Noordvleugel uiteraard bij betrokken worden, want het gaat om ingrijpende thema's waarvoor een breed draagvlak nodig is.

5.3.3 De taakstelling

Het programma voor de Noordvleugel omvat een aantal projectsoorten.

Infrastructuurprojecten

- ❑ de wegverbinding Schiphol-Amsterdam-Almere, ook wel aangeduid als het opwaarderen van de ruimtelijk-economische ontwikkelingsfase Haarlemmermeer-Amsterdam-Almere;
- ❑ de landzijdige ontsluiting van Schiphol in relatie tot de mogelijke verdere ontwikkeling van de luchthaven;
- ❑ de Zuidas (aanzienlijke upgrading van de plek die nu wordt ingenomen door de zuidelijke ring A10);
- ❑ de Zuiderzeelijn;
- ❑ de IJmeerverbinding tussen Almere en IJburg;
- ❑ de gebiedsuitwerking Haalemmermeer en omstreken;
- ❑ de verdere groei van Almere;
- ❑ de verstedelijking van Utrecht en de MIT-verkenning Utrecht.

Dit deel van het programma beoogt op een vernieuwende manier de mobiliteitsdoelen van de Nota Mobiliteit te bereiken. Met een integrale aanpak van bereikbaarheid, ruimtelijke kwaliteit, natuurontwikkeling en verstedelijking wordt geprobeerd de bereikbaarheidsproblemen in de regio op te lossen.

¹⁸ Dat zijn: Flevoland, Noord-Holland, het Regionaal Orgaan Amsterdam, Almere, Muiden, Weesp, Hilversum, Diemen, Ouder-Amstel, Amstelveen, Uithoer, Aalsmeer, Haarlemmermeer, Haarlemmerliede-Spaarnwoude, Amsterdam, Waterland, Purmerend, Edam-Volendam, Zeevang, Wormerland, Landsmeer, Oostzaan, Zaanstad, Beverwijk, Velsen en Haarlem.

Woningbouwplannen

- ❑ de bouw van minimaal 150.000 woningen tussen 2010 en 2030;
- ❑ om het landschap te sparen moeten 60.000 daarvan binnen steden worden gebouwd;
- ❑ Almere moet minimaal 45.000 van die 150.000 woningen krijgen om te groeien van een stad van 300.000 naar 400.000 inwoners;
- ❑ die groei van Almere noodzaakt tot een aanzienlijke uitbreiding van de weg- en spoorwegverbinding (zie hiervoor de infrastructuurprojecten IJmeerverbinding tussen Almere en IJburg, doorstroming van het onderliggende wegennet);
- ❑ Amsterdam moet 50.000 woningen bouwen;
- ❑ Haarlemmermeer (inclusief de Bollenstreek) krijgt 29.000 woningen.

Bedrijventerreinen en kantoren

- ❑ er is een grote leegstand van kantoorruimte¹⁹, terwijl er een tekort dreigt te ontstaan aan ruimte voor bedrijfsontwikkeling;
- ❑ om de programmering en fasering van de kantoor- en bedrijvenontwikkeling op te zetten is in februari 2005 een Platform Bedrijven en kantoren (PLABEKA) opgericht;
- ❑ het motto terzake van de kantoorontwikkeling is: niet alles kan overal, er zal selectief gekozen moeten worden voor een paar beperkte toplocaties zoals de Zuidas en Schiphol;
- ❑ op het punt van de bedrijvenontwikkeling ziet PLABEKA voldoende ruimte op dit moment maar acht bij een aantrekkende economie een tekort denkbaar in de komende jaren;
- ❑ inhoudelijk zoekt men naar kennisintensieve, innovatieve en creatieve industrie (waaronder multimedia) in de zone Haarlemmermeer-Amsterdam/Zaanstad-Almere/Hilversum.

In 2006 moet er finale besluitvorming plaatsvinden over de projecten van de Noordvleugel. Cruciaal acht men het randvoorwaardelijke rijksbeleid: de ontwikkeling van de Zuidas, de aanleg van een regionale openbaarvervoerverbinding Almere-Amsterdam-Schiphol (eventueel als onderdeel van de Zuiderzeelijn), de woningbouwopgave in de Haarlemmermeer, de bereikbaarheid van Schiphol, de schaa sprong van Almere van 300.000 naar 400.000 inwoners en de aanzienlijke verbetering en uitbreiding van de wegverbinding Schiphol-Amsterdam-Almere. Al deze zaken hangen nauw met elkaar samen en kunnen alleen in onderlinge verband worden uitgevoerd.

5.3.4 Op welke demografische gegevens is deze planning gebaseerd?

Heldere regionale demografische vertrekpunten als onderbouwing van de ambitieuze planontwikkeling vanaf eind jaren negentig van de vorige eeuw hebben wij niet kunnen vinden. Wel bevatten de Nota Ruimte en de Nota Mobiliteit diverse gegevens, maar die moeten door de nieuwe bevolkingsprognoses als achterhaald worden beschouwd.

¹⁹ Gezien over heel Nederland is de leegstand van kantoren opgelopen tot 13,8%. Amsterdam neemt daarvan ongeveer een vijfde voor zijn rekening. Ombouw tot woonruimte is vaak niet mogelijk, enerzijds wegens de locatie, anderzijds wegens bestemmingsplannen die geen woningbouw toestaan, en lokale politieke weerstand tegen aanpassing van die bestemmingsplannen.

Pas in het recente PRI-programma 2006-2010 vinden we als grondslag voor de planning de CPB-prognose 2004 met de bekende vier groei-scenario's. (Zie bijlage 2 in het hiervoor genoemde rapport van de Projectgroep Ruimtelijke Investerings). De bevolkingsprognose, die in onze studie in Hoofdstuk 2 is gepresenteerd is wat actueler en geeft daardoor met name voor de eerst komende tien jaar een wat lagere groei dan het gemiddelde van de vier scenario's. Tabel 15 bevat een overzicht van de ontwikkeling van de bevolking (totaal en 15-64 jaar) in de afgelopen tien jaar en de prognose voor de komende tien jaar.

Uit Tabel 15 blijkt dat de groei van de bevolking (totaal en 15-64 jaar) in de komende tien jaar naar verwachting (veel) minder is dan in de afgelopen tien jaar, zowel in Nederland als geheel, als in de Noordvleugel.

Tabel 15 Bevolking, procentuele verandering per jaar, Nederland en Noordvleugel

		Totaal		15-64 jaar	
		1995/2004	2005/2014	1995/2004	2005/2014
		%			
Nederland	CBS, Derks a)	0,6	0,2	0,4	0,0
	4 scenario's b)				
	GE		0,6		0,3
	TM		0,3		0,0
	SE		0,5		0,2
	RC		0,1		-0,1
Noordvleugel	CBS, Derks a)	1,0	0,5	0,9	0,4
	4 scenario's b)				
	GE		0,9		0,7
	TM		0,6		0,5
	SE		0,8		0,6
	RC		0,3		0,2

a) Overeenkomstig Hoofdstuk 2 van onze studie. Noordvleugel is 5 Corop-regio's van Noord-Holland plus Utrecht en Flevoland.

b) Overeenkomstig bijlage 2 van Macro-economische en demografische verkenningen ten behoeve van het Programma Ruimtelijke Investerings 2006 van Projectgroep Ruimtelijke Investerings van de Gemeente Amsterdam (juni 2005)

5.3.5 Welke vraagtekens rijzen?

Ook al komen de cijfers van de Noordvleugel in redelijke mate overeen met de onze, er rijzen toch enkele vraagtekens.

Ten eerste. De planners concentreren zich op de groei tot 2020, soms tot 2030. Deze groei laat al wel een vertraging zien ten opzichte van de ontwikkeling in het verleden, maar geeft nog geen indicatie van het einde van de groei. Als een langere termijn genomen wordt, komt het einde van de groei en dus de top in zicht. Als gekeken wordt naar de nog resterende groei – en over de daling daarna – kan beter afgewogen worden wat dat eventueel betekent voor de kwantiteit en kwaliteit van de plannen die men wil

realiseren. Men staat voor de afweging ‘tandje minder’ of ‘tandje meer’. Bij een gewetensvolle heroriëntatie op de planontwikkeling voor de periode na 2030 is het denkbaar dat voor sommige onderdelen de ambitie neerwaarts moet worden bijgesteld (bijvoorbeeld de verstedelijkingsagenda van Almere) en voor andere opwaarts (bijvoorbeeld de economische potentie van een hoogwaardige Zuidas).

Ten tweede. In navolging van de CPB-prognose wordt voor de planontwikkeling een onderscheid gemaakt tussen vier scenario's. Dat is goed, want het beleid moet rekening houden een scala aan mogelijke ontwikkelingen. Het is echter gevaarlijk om bij voorbaat uit te gaan van het hoogste scenario, het zogeheten Global Economy scenario. Dat scenario gaat uit van internationale samenwerking, herziening collectieve sector, minder invloed overheid en grote krapte op de arbeidsmarkt. Men gaat ervan uit dat die krapte kan worden opgelost door grotere arbeidsparticipatie, én door het aantrekken van hoog opgeleid personeel uit het buitenland.

Wat het aanbod van arbeid betreft geeft men zich onvoldoende rekenschap van het unieke verschijnsel dat binnen zes jaar het volume van de potentiële beroepsbevolking in Nederland als geheel is opgebruikt. De stijging van de arbeidsparticipatie zal tegen die tijd steeds stroever gaan omdat het maximum bereikt wordt. Daarna zal het grotere arbeidsaanbod van immigratie moeten komen. Het EU-beleid op dat vlak (mikkend op 52 miljoen kennismigranten) is in december 2005 gelanceerd en gaat pas in 2007 concrete maatregelen opleveren. Het is voorshands twijfelachtig of uit dat beleid tijdig voldoende kennismigranten voortkomen. Zoiets duurt een aantal jaren. Bovendien komen ook de derdenlanden, die dergelijke kennismigranten moeten leveren, zelf in een structurele daling van de bevolkingsomvang terecht. Dus valt te verwachten dat die alles in het werk stellen om hun mensen te behouden. Omdat deze problematiek niet uniek is voor de Noordvleugel, maar voor alle economisch potentierijke agglomeraties in Europa, is het denkbaar dat die allemaal op eigen houtje een zelfstandig immigratiebeleid gaan ontwikkelen nog voordat het EU-beleid op dat vlak goed van de grond is gekomen. Het zou verstandig zijn een dergelijk beleid nu al zelf in overweging te nemen.

Ten derde. In de voorgaande hoofdstukken is een schets gegeven van regionale ontwikkelingen rond bevolking en arbeidsmarkt. De top en de aankomende daling zal buiten de Randstad veel eerder aan de orde zijn dan in de Randstad. Wat gaat dit betekenen voor de binnenlandse concurrentie ten aanzien van inwoners en arbeidskrachten? Bij de ontwikkeling en uitvoering van de vigerende ambitieuze plannen voor de Randstad moet men uitdrukkelijk rekening houden met de bevolkingsontwikkelingen binnen Nederland. In de afgelopen decennia was dat niet nodig, omdat er overal voldoende groei van het aanbod van arbeidskrachten was. De toekomst wordt wat dit betreft geheel anders.

Ten vierde. Gezien de onzekerheden over de toekomstige bevolkingsontwikkeling en de daarmee verband houdende woningbouwopgave en infrastructuurbehoefte heeft het kabinet voor de Noordvleugel gekozen voor een gefaseerde aanpak van de stedelijke ontwikkeling. Tijdens de rit is het dan mogelijk om de planning op die punten bij te sturen. Het verdient aanbeveling om daar nog eens goed naar te kijken in het licht van de oorspronkelijke uitgangspunten die voornamelijk naar de nog lichte groei hebben

gekeken. Niet naar de daling na het einde van die groei in de Randstad en veel eerder al buiten de Randstad.

Kortom, aan de keus voor het sterkste scenario kleven minstens een aantal prangende vragen die beantwoording behoeven voordat men met de Noordvleugel-ontwikkeling verder gaat.

5.4 De Zuidvleugel

5.4.1 Het gebied

De Zuidvleugel is het gebied in het zuidwesten van de Randstad. Het valt binnen de provinciale grenzen van Zuid-Holland. De Zuidvleugel is met 3,5 miljoen inwoners één van de dichtstbevolkte regio's van Europa.

5.4.2 De uitdaging in historisch perspectief

In april 2000 verscheen een rapport van de Adviescommissie Zuidvleugel die de opdracht had te bezien hoe cruciale investeringen in de Zuidvleugel zo snel en zo goed mogelijk tot stand konden komen om een aantal problemen aan te pakken. Die problemen hadden betrekking op een structureel hogere werkloosheid dan in de rest van de Randstad, verloederde stadswijken, een steeds nijpender wordend mobiliteitsvraagstuk, grote druk op de beschikbare ruimte en ontoereikende 'groenblauwe' kwaliteiten van natuur en landschap. Om de problemen aan te pakken werd voorgesteld om verdergaand bestuurlijk samen te werken zowel binnen de Zuidvleugel als tussen de Zuidvleugel en het rijk; extra financiële bijdragen te genereren van het rijk, van private partijen en van de Zuidvleugelpartijen zelf. Daarnaast werd voor een slagvaardige uitvoering van bepaalde projecten een Zuidvleugelbureau in het leven geroepen.

Het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel publiceerde in juli 2001 een beknopte langetermijnvisie. Een beschrijving van de relatieve achterstandssituatie van de Zuidvleugel verscheen in december 2002. In december 2003 kwam het strategische document 'De Zuidvleugel van de Randstad, Netwerkstad van bestuur & recht, kennis en logistiek'. Hierin beschrijft het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel de aanpak die men nodig acht om de problemen van een achterblijvende economie op te lossen, de leefbaarheid te verbeteren en de natuur te versterken. Centraal bij die aanpak is de gedachte dat vooral moet worden voortgebouwd op de bijna traditionele, kernkwaliteiten. Dat is enerzijds de internationale logistiek, die zijn basis vindt in de Europese delta en in alle watergerelateerde bedrijvigheid. Dat is vervolgens de hoogwaardige kennis die verzameld is in onze glastuinbouwcentra en in de technologische centra rond onze universiteiten. En dat is het (inter)nationale centrum van bestuur en recht in de regeringsstad Den Haag. De kernkwaliteiten zijn – deels verweven met elkaar – in de netwerkstad verankerd en hebben hechte relaties met de mainports Schiphol en Rotterdam. Daarnaast wordt benadrukt dat de leefomgevingskwaliteit alleen kan worden gewaarborgd als er voldoende middelen en ruimte beschikbaar blijven voor groen en water in en om de steden.

Al met al wordt een integrale aanpak voorgestaan voor groen en water, infrastructuur, wonen en werken om zo de kwantitatieve en kwalitatieve opgaven in onderlinge samenhang te realiseren. Dit moet uiteindelijk leiden tot een versterking van de economische structuur en daardoor tot ontwikkeling van werkgelegenheid.

Concreet is uit een lijst van 22 Zuidvleugelprojecten een Top 10 samengesteld op basis van verwachting van rendement. Uit de resterende 12 projecten zijn keuzen gemaakt, waaruit drie pakketten zijn samengesteld en die bijzondere aandacht verdienen. Deze pakketten zijn gericht op:

- Groen en water in en om de stad om de leefbaarheid in dat zeer dicht bebouwde gebied veilig te stellen.
- Het realiseren van de Stedenbaan zodat de Zuidvleugel als netwerkstad volledig tot ontwikkeling kan komen.
- De transformatie van verouderde bedrijventerreinen en ruimte voor kenniscentra.

In het kader van de Nota Ruimte (pag. 165) wordt bijzondere aandacht besteed aan de Zuidvleugel. Die kan met herstructurering, revitalisering en transformatie van bestaande verouderde stedelijke gebieden een belangrijk deel van de ruimte vraag naar wonen en werken in de periode 2010–2030 oplossen. De Zuidvleugel staat voor een aanzienlijke herstructurerings- en revitaliseringopgave van bedrijventerreinen. Daarnaast is sprake van een grote ruimtebehoefte voor bedrijvigheid in het algemeen. Verwijzend naar het bovengenoemd rapport van het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel stelt de Nota Ruimte dat de decentrale overheden in de periode 2010–2020 streven naar het toevoegen van 60 000 tot 80 000 woningen aan het bestaand bebouwd gebied van de verschillende steden in de regio. Het beleid is er daarbij op gericht de bestaande infrastructuur (zowel spoor als weg, in onderlinge samenhang) beter te benutten, en derhalve een substantieel deel van de verstedelijkingsopgave nabij met name bestaande stations en infrastructuur te realiseren. Voor het openbaar vervoer heeft de Zuidvleugel drie projecten aangedragen die aan deze gedachte invulling zouden kunnen geven: Randstadrail, Stedenbaan en de Rijn-Gouwelijn.

In de Nota Mobiliteit (pag. 137) richt het rijk voor de versterking van de internationale concurrentiepositie van Nederland op gebieden en netwerken die tot de nationale ruimtelijke hoofdstructuur behoren: onder andere nationale stedelijke netwerken, de economische kerngebieden inclusief beide mainports (en de daarmee verbonden mainportregio's, de noord- en zuidvleugel van de Randstad), de greenports en hoofdverbindingssassen. Deze structureren op nationaal niveau in belangrijke mate de (bundeling van) verstedelijking en economische activiteiten. Ze dragen ook bij aan de ruimtelijke samenhang van Nederland als geheel en de verbinding van Nederland met het omringende buitenland.

5.4.3 De taakstelling

In december 2005 stelde het Bestuurlijk Platform een vervolgdokument vast onder de titel *Perspectieven Prioriteiten 2020*, waarin enerzijds een tussenbalans wordt opgemaakt en anderzijds de focus wordt gelegd op 2020. Op dit moment is de Zuidvleugel op enkele gebieden toonaangevend in de wereld. Op het gebied van recht en bestuur vormt Den

Haag een World Legal Capital. Op het gebied van logistics en petrochemie is er de Mainport Rotterdam en op het terrein van tuinbouw de Greenports. De positie op het gebied van kennisintensieve clusters rond life sciences, ict/telecom en water- en deltatechnologie verbetert gestaag.

Anderzijds is het voor de toekomst nodig om een tandje bij te zetten, omdat de Zuidvleugel anders nog verder achterop raakt in het klassement van Europese metropolitane regio's. Het Platform ziet mogelijkheden om de ambitie waar te maken, mede vanwege de steun van het kabinet.

Bij het verder uitwerken van de hoofddoelstelling van het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel in een aantal daarvan afgeleide doelen, komen een aantal thema's in beeld dat bepalend zal zijn voor een succesvolle ontwikkeling van de Zuidvleugel op de korte en middellange termijn. Deze thema's zijn de dragers van de beoogde duurzame balans in de ontwikkeling van de Zuidvleugel en leveren een bijdrage aan het hanteerbaar maken van de eerder benoemde spanningsvelden. Concreet gaat het om de volgende thema's:

- ❑ Toppen van Kennis en kunde
De Zuidvleugeleconomie verschuift steeds meer in de richting van een kenniseconomie. De ruggengraat bestaat uit de 'Kenniscorridor' die loopt van Leiden via Den Haag en Delft tot aan Rotterdam en de Drechtsteden.
- ❑ Veelzijdig bereikbaar
Het doel is om een samenhangend netwerk van verkeersinfrastructuur tot stand te brengen. Een toekomstig verkeersnetwerk is één Zuidvleugelnet, waarin de regio's binnen de Zuidvleugel met elkaar én de omgeving zijn verbonden.
- ❑ Schone lucht
Het gaat hierbij om het verbeteren van de milieukwaliteit in het algemeen en die van de luchtkwaliteit in het bijzonder. Met name het intensief gebruik van het wegennetwerk leidt tot overschrijdingen van de wettelijke normen; daardoor worden andere plannen, zoals nieuwbouw en infrastructuur geblokkeerd.
- ❑ Landschappelijke rijkdom
Om het woon- en leefklimaat op peil te houden is naast de verstedelijkingsopgave vereist dat er wordt geïnvesteerd in het verbeteren van de landschappelijke kwaliteit, onder meer door aanleg van groen en water.
- ❑ Goed wonen
Het bieden van kwalitatief hoogwaardige woonmilieus is essentieel voor een goed vestigingsklimaat. De aandacht richt zich op het stedelijk gebied, op plekken nabij stations en andere knooppunten en in het landelijk gebied.

Om de ontwikkeling van de Zuidvleugel in de periode 2010-2020 zo effectief mogelijk vorm te geven concentreert het Platform Zuidvleugel zijn aandacht en energie op een aantal strategische projecten – projecten die een belangrijke bijdrage leveren aan de versterking van de kernkwaliteiten en die van groot belang zijn voor het realiseren van het hiervoor geschetste toekomstperspectief. Door deze projecten wordt tevens een substantieel deel van de vraag naar wonen, water, werken en groen voor de periode 2010-2020 gerealiseerd. We praten dan over:

- ❑ Stedenbaan Zuidvleugel

Stedenbaan Zuidvleugel is een essentiële drager van de verdere ontwikkeling van de Zuidvleugel tot een samenhangende en goed bereikbare netwerkstad. Het project leidt tot een structurele verbetering van de kwaliteit van de verbindingen tussen de kerngebieden en tot een extra stimulans van de ontwikkeling van de knooppunten bij de verbindingen.

- ❑ Kust Zuidvleugel
De Hollandse Kust is een cruciaal onderdeel van de Zuidvleugel, omdat de duinenrij de daarachter gelegen dichtbevolkte gebieden moet beschermen tegen overstroming. Het is daarnaast belangrijk, omdat de inwoners van de Randstad hier ruimte vinden om te recreëren. Daarnaast is het toerisme van economisch groot belang.
- ❑ As Leiden-Katwijk
De integrale gebiedsontwikkeling van de As Leiden-Katwijk levert, door een waardevolle combinatie van landschappelijke kwaliteit, ligging, ruimte en hoogwaardig kennispotentieel een vitale bijdrage aan de versterking van de netwerkstad Zuidvleugel.
- ❑ Den Haag Internationale Stad van Recht en Bestuur
Dit project vormt een verdere versterking van de positie van Den Haag als internationale stad van recht en bestuur
- ❑ Zuidplaspolder
Bij de ontwikkeling van de Zuidplaspolder worden verbindingen met het omliggende Groene Hart gerealiseerd en verbeterd.
- ❑ Stadshavens Rotterdam
Dit project beoogt de economische kracht te behouden en zo mogelijk uit te breiden, door herstructurering en verbetering van het ruimtegebruik.
- ❑ Spoorzone Drechtsteden
De doelstelling van dit project is de transformatie van het gebied tot zakelijk hart van de Drechtsteden.
- ❑ Greenports Zuidvleugel
Hiermee wordt beoogd om door middel van Greenports de internationale concurrentiepositie van Nederland in de tuinbouw te behouden en te verstevigen.

Het strategisch vervolgdocument geeft in kwantitatieve zin weinig inzicht in de behoefte.

Woningbouw

Voor de Zuidvleugel bedraagt de behoefte aan nieuwe woningen 183.600 voor de periode 2010-2020, inclusief het contingent aan sloop en vervangende nieuwbouw. Ten opzichte van het cijfer uit 2003 (175.000 woningen) is dit een stijging met circa 8.600, zo'n 5%. In de As Leiden-Katwijk worden in de periode 2010-2020 16.500 woningen gerealiseerd. Voor de planvorming en ontwikkeling van de Zuidplaspolder wordt vanaf 2010 begonnen met het bouwen van nieuwe woningen (uiteindelijk 30.000).

Bedrijventerreinen en kantoren

In de As Leiden-Katwijk is in de periode 2010-2020 behoefte aan 180.000 m² ruimte voor kantoren en voor 100 ha bedrijventerrein.

Voor de aanleg van bedrijventerreinen is voor de Zuidplaspolder 300 ha vereist en voor de glastuinbouw 200 ha.

5.4.4 Op welke demografische gegevens is deze planning gebaseerd?

Het meest recente document kent geen demografische onderbouwing. In het kader van de ruimtevrage voor wonen, water, werken en groen voor de periode 2010-2020 is ten opzichte van de ramingen uit het Zuidvleugeldocument van 2003 slechts marginaal gewijzigd, zo wordt vermeld. Zo is er een geactualiseerde raming van de woningbehoefte voor de Zuidvleugel beschikbaar, die is gebaseerd op de Woningbehoefteraming 2004 van de provincie Zuid-Holland. Het Platform is zich ervan bewust dat de provinciale behoefteberekening één van de hogere prognoses is (t.o.v. bijvoorbeeld het Primos-model), maar men acht het – kijkend naar de woningbouwontwikkelingen in het verleden – toch een realistische raming.

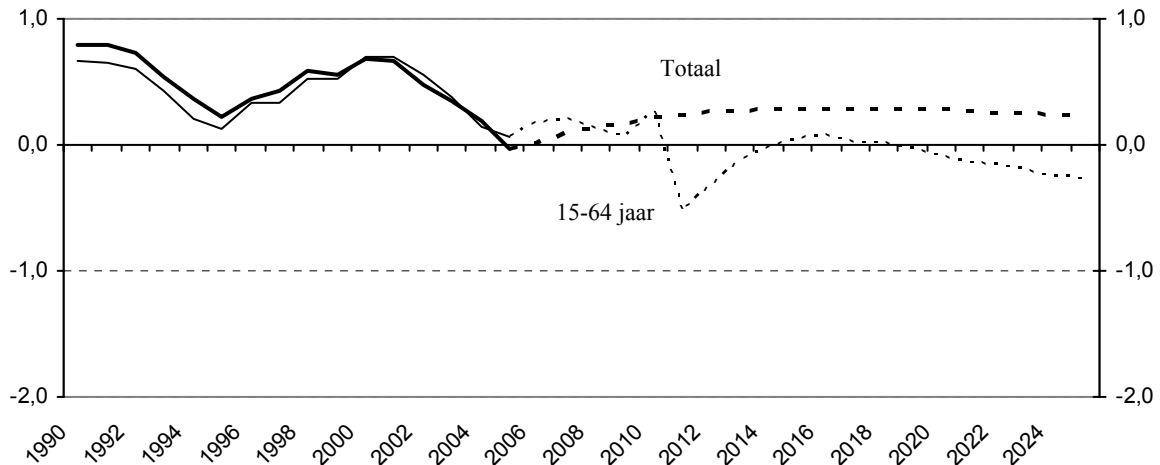
Deze raming is met name voor de inbreng in de netwerkanalyse Zuidvleugel van groot belang. Bij de netwerkanalyse staat het in kaart brengen van de knelpunten in de bereikbaarheid van de Zuidvleugel centraal. De raming is gelet op dit doel tevens een veilige aanname om een reëel beeld van de infrastructurele problematiek te krijgen.

In de komende periode zal voor de netwerkanalyse binnen de Zuidvleugel het behoeftcijfer aan woningen worden uitgewerkt in programma's voor de afzonderlijke stedelijke regio's en in de beschikbare capaciteit.

In de Zuidvleugel is de bevolkingsgroei duidelijk beperkter dan in de Noordvleugel. Als gevolg van een groot uitgaand migratiesaldo is het aantal inwoners van de provincie Zuid-Holland in 2005 zelfs iets gedaald. De natuurlijke aanwas (het saldo van geboorte en sterfte) is echter voorlopig nog groter dan nul. Bij de prognose in Hoofdstuk 2 is verondersteld dat het uitgaand migratiesaldo in de komende jaren weer overgaat in een inkomend migratiesaldo. Dan zal de bevolking van Zuid-Holland voorlopig nog groeien, maar in veel mindere mate dan in de afgelopen jaren. De vooralsnog incidentele bevolkingsdaling in 2005 is een duidelijk signaal voor de noodzaak om de (verwachte) bevolkingsontwikkeling goed te volgen.

In Figuur 5 is de procentuele verandering per jaar gegeven van de totale bevolking en van de bevolking van 15-64 jaar. De cijfers van de prognose komen overeen met de prognose die in Hoofdstuk 2 is gepresenteerd. Na 2011 als de naoorlogse geboortegolf de 65 jaar gaat passeren, zal de potentiële beroepsbevolking (de bevolking van 15-64 jaar) in Zuid-Holland naar verwachting niet of nauwelijks meer groeien, ondanks het veronderstelde inkomend migratiesaldo. Dit is een belangrijk gegeven voor het beleid.

Figuur 5 Bevolking, totaal en 15-64 jaar, Zuidvleugel (Zuid-Holland), procentuele verandering

Bron: CBS, Derks

Voor de Noordvleugel geldt dat de groei van bevolking en daarmee van arbeidsaanbod hoger is dan het landelijke gemiddelde. (Zie Tabel 15 in paragraaf 5.3.4) Maar voor de Zuidvleugel geldt dat de toekomstige groei van bevolking en arbeidsaanbod duidelijk minder is dan in de Noordvleugel. Deze groei ligt bij de Zuidvleugel in de orde van grootte van het landelijke gemiddelde. Ook de overgang van groei naar afname vindt in de Zuidvleugel veel eerder plaats dan in de Noordvleugel.

Doorkijkje naar de Structuurvisie 2020 van de gemeente Den Haag

Op 17 november 2005 heeft de gemeenteraad van Den Haag de Structuurvisie Den Haag 2020, *Wéreldstad aan Zee*, vastgesteld. De bevolkingsgroei speelt een cruciale rol in de ambities van deze structuurvisie.

In 2005 had Den Haag 470.000 inwoners. De gemeente wil dat aantal aanzienlijk uitbreiden, namelijk tot 515.000 in 2020. Dat correspondeert niet met de Primos-prognose 2004 die een inwonertal van 508.000 inwoners in 2020 voorziet. Den Haag doet daar dus een schepje van 7.000 inwoners bovenop. “Door uit te gaan van 515.000 inwoners in 2020, kan voor de volgende generaties Hagenaars het minimaal noodzakelijke draagvlak voor blijvend investeren in de stad worden gewaarborgd”.²⁰

Wij vinden voor de onderbouwing van die extra 7.000 echter geen andere gegevens dan de kennelijke ambitie om dat streefgetal te willen realiseren. Dat is niet niks. Dan zou de bevolkingsomvang van Den Haag in vijftien jaar moeten groeien met ruim 10%. De vraag is of dat realistisch is²¹. Met een verwachte groei in Nederland als geheel van om en nabij de 3% in die periode moet aan het realiteitsgehalte van die ambitie worden getwijfeld. Dat wordt nog eens onderstreept door de Primos-prognose 2005, die een naar

²⁰ *Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020 – Achtergronden*, Den Haag, 28 juni 2005, pag. 34

²¹ De raad heeft kritische vragen gesteld over het realiteitsgehalte van de geprognosticeerde bevolkingsgroei. De raadsfractie Haagse Stadspartij heeft zelfs het Nederlands Demografisch Instituut gevraagd om een en ander door te lichten. Ook dit instituut komt tot de conclusie dat de prognoses te hoog zijn.

beneden bijgesteld inwonertal van 494.000 (groei 5%) voor de gemeente Den Haag voorziet.

In relatie met het voorgaande schat de Structuurvisie in dat de woningvoorraad in de periode 2005 (230.000) – 2020 (271.000) moet toenemen met 41.000 wooneenheden. De Primospoggnose 2005 gaat daarentegen uit van 257.000 benodigde eenheden in 2020, hetgeen een toename betekent van 27.000 en dat is aanzienlijk minder.

Het verschil tussen wens en zeer waarschijnlijke realiteit is dus erg groot. De gemeente Den Haag zou er goed aan doen de Structuurvisie nog eens kritisch tegen het licht te houden van de meest recente cijfers over de nog reëel te verwachten bevolkingsgroei²². Ook verdient het aanbeveling om nog iets verder te kijken dan alleen de periode waarin er nog groei is, namelijk over de top van die groei, als de structurele bevolkingsdaling begint, ook in Den Haag.

5.4.5 Welke vraagtekens rijzen?

Hoewel niet duidelijk is op welke demografische gegevens de plannen gebaseerd zijn kan toch een aantal vragen gesteld worden, voor een groot deel analoog aan de vragen bij de Noordvleugel. Voor een nadere toelichting wordt daarom verwezen naar paragraaf 5.3.5.

Ten eerste. Is er voldoende rekening mee gehouden dat de nog resterende groei tot aan de top nog zeer beperkt is? Het is nodig dat een perspectief over een lange termijn geschetst wordt, waarbij uitdrukkelijk rekening wordt gehouden met de naderende overgang van groei naar afname van (beroeps)bevolking. Dit is voor de Zuidvleugel relevanter dan voor de Noordvleugel, omdat deze overgang in de Zuidvleugel veel eerder optreedt dan in de Noordvleugel.

Ten tweede. Geringe groei en overgang naar afname van aanbod van arbeidskrachten is een internationaal verschijnsel. Is er voldoende rekening gehouden met de internationale concurrentie op de arbeidsmarkt?

Ten derde. Is voldoende rekening gehouden met de binnenlandse concurrentie ten aanzien van inwoners en arbeidskrachten?

Ten vierde. Is mede gezien het voorgaande voldoende rekening gehouden met benodigde fasering en mogelijkheden van tussentijdse bijstelling?

Het Platform doet een stevig beroep op het kabinet om te ondersteunen en (financieel) te participeren. Onlangs heeft minister Dekker (VROM) de bestuurders in Zuidvleugel erop gewezen dat er scherpere keuzen nodig zijn. 'Maar als we in 2006 ècht zaken met elkaar willen doen is het benoemen van projecten niet voldoende. De slag die nu moet worden gemaakt, is dat binnen de voorliggende projecten van het Zuidvleugelprogramma nog scherpere keuzen worden gemaakt. (...) Een intelligente fasering van projecten op Zuidvleugelniveau via een gedegen netwerkplanning is in dit opzicht van cruciaal

²² De gemeenteraad van Den Haag heeft bij de vaststelling van de structuurvisie onder andere besloten om in te stemmen met de ambitie van de geprognosticeerde groei naar 505.000 inwoners in 2020 en in 2012 nader te bezien of en in hoeverre een doorgroei naar 515.000 inwoners mogelijk en wenselijk is.

belang'²³. Bovendien vindt de minister dat meer richting nodig is om van de Zuidvleugel een echte netwerkstad te maken. De bevindingen in deze studie kunnen aanleiding te zijn om de demografische ontwikkelingen als discriminerende factor bij het maken van de keuzen mee te nemen.

Het Bestuurlijk Platform Zuidvleugel zet sterk in op innovatie en wil daarvoor hoogopgeleide mensen aantrekken. De vraag is – gegeven onze analyse van de spoedige omslagen in de bevolkingsontwikkeling – waar deze mensen vandaan zouden moeten komen.

²³ Speech van Minister Dekker op de Zuidvleugelconferentie op 7 december 2005 in Den Haag.
Structurele Bevolkingsdaling
© W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

6 Managementsamenvatting met conclusies en aanbevelingen

6.1 Inleiding

Deze samenvattende conclusies en aanbevelingen gaan hoofdzakelijk over bevolkingsontwikkelingen voor Nederland als geheel. Voor ontwikkelingen per provincie en Corop-regio's wordt verwezen naar de tekst van deze studie.

Deze studie schetst een aantal kwantitatieve ontwikkelingen, waarbij het accent ligt op het omslagpunt van groei naar daling. In onderstaande tabel 16 worden de onderwerpen genoemd met cijfers voor Nederland: het huidige niveau, het niveau aan het einde van de groei (dus de top), het jaar waarin die top bereikt wordt en de nog resterende procentuele groei vanaf nu tot aan die top. Die nog resterende groei wordt in historisch perspectief geplaatst om een indruk te krijgen van de relatieve omvang van die groei. In hoeveel jaren werd een groei van die omvang voorafgaand aan 2006 gerealiseerd?

Het zijn ramingen. Het gaat niet om de exacte aantallen, maar om het beeld dat hieruit naar voren komt. De onderwerpen van Tabel 16 komen hierna aan de orde.

Tabel 16 Ontwikkeling tot de top, cijfers Nederland

	Niveau		Jaar van top	Procentuele groei van 2006 naar top	Die groei tot top is evenveel als groei in de afgelopen
	2006	Top			
Bevolking	16.336.000	17.000.000	2035	4,1	8 jaar
Bevolking 15-64 jaar	11.026.000	11.087.000	2011	0,6	3 jaar
Beroepsbevolking	7.568.000	7.709.000	2011	1,9	4 jaar
Werkzame beroepsbevolking	7.130.000	7.413.000	2012	4,0	7 jaar
Woningvoorraad	6.911.000	7.938.000	2037	14,9	13 jaar
Idem huishoudens tot 55 jaar	4.330.000	4.455.000	2012	2,9	8 jaar

Bron: CBS, CPB, Derks.

6.2 Conclusies

1. De 21^e eeuw wordt de eeuw van de overgang van groei naar krimp van de bevolking: de wereld als geheel rond 2075, het werelddeel Europa als eerste rond deze tijd, Nederland rond 2035, de provincie Limburg als eerste provincie in Nederland in 2002, Zuid-Limburg als eerste Corop-regio in Nederland in 1997. Noch met bevolkingspolitiek, noch met immigratie valt die daling tegen te gaan. Dit is in de geschiedenis van de aarde niet eerder gebeurd, anders dan door oorlogen of epidemieën. Voor Nederland resteert in de komende dertig jaar nog een groei van slechts 4%, evenveel als in de afgelopen acht jaar.

2. De vergrijzing en bevolkingsdaling vormen geen bedreiging voor de welvaart. De stelling dat we langer zouden moeten werken om de welvaart op peil te houden is daarom onjuist. Langer werken brengt de *materiële* welvaart wel op een hoger peil, maar de bron van de doorgaande groei is de stijging van de arbeidsproductiviteit.
3. In Nederland als geheel groeit volgens de huidige prognose het aantal inwoners van 16,3 miljoen nu naar ongeveer 17 miljoen rond 2035. Dat is een groei van ongeveer 4%. Dit betekent dat de nog komende procentuele groei in de komende dertig jaar even groot is als de groei in de afgelopen acht jaar. Dat tekent de bijzondere vertraging van de groei voordat die definitief overgaat in daling.
4. De lichte groei van de bevolking in Nederland is geconcentreerd in de Randstad. De perifere provincies, en binnen die provincies de perifere Corop-regio's, krijgen te maken met een aanzienlijke bevolkingsafname. Tenzij ze met majeure stimulansen gaan concurreren met de Randstad. In dat geval komen echter de ambitieuze plannen van de Noordvleugel en van de Zuidvleugel onder druk te staan.
5. Terwijl voor Nederland in zijn geheel geldt dat de structurele daling van de bevolkingsomvang over enkele decennia gaat plaatsvinden, is die daling dus nu al in delen van het land aan de gang, spoedig gevolgd door de rest. Vooralsnog zijn het dus de perifere regio's waar de krimp zich afspeelt, maar binnen tien jaar heeft meer dan eenderde van de Corop-regio's een structurele bevolkingsdaling. In gebieden waar de bevolking het meeste krimpt is over twintig jaar het aantal inwoners bijna eentiende minder dan nu. En over veertig jaar een vijfde tot een kwart minder dan nu. Dit zijn substantiële dalingen van het aantal inwoners.
6. De oorzaak van de structurele daling van de bevolkingsomvang komt door het dalen van de vruchtbaarheid. Om een bevolking qua omvang constant te houden zou elke vrouw 2,1 kind moeten baren. In Nederland is de vruchtbaarheid sinds het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw ongeveer 1,7. Door inkomende migratie (een positief migratiesaldo) kan de onvermijdelijke daling hooguit wat uitgesteld worden.
7. Het CBS gaat uit van dat positief migratiesaldo en verwacht dat de structurele daling pas omstreeks 2034 begint. Het is de vraag of die verwachting van het CBS reëel is.²⁴ Figuur 1 toont dat in de periode 2004 en 2005 sprake is geweest van een uitgaand migratiesaldo (dat is meer mensen die vertrekken dan naar Nederland komen). In die periode was de werkelijke groei van de Nederlandse bevolking dus lager dan de natuurlijke aanwas. Het CBS gaat ervan uit dat dit een tijdelijk verschijnsel is en dat dit na 2008 weer overgaat in een positief migratiesaldo. De toekomst zal laten zien of die verwachting, al dan niet onder invloed van het recentelijk gestarte Europese immigratiebeleid voor hoogopgeleide kennismigranten, klopt. Het ligt echter meer voor de hand dat ook Nederland, net als Japan in december 2005 in de komende jaren moet aankondigen dat de daadwerkelijke daling van de bevolking eerder is begonnen

²⁴ Zoals gezegd in voetnoot 7 is het denkbaar dat legale migranten, die door bureaucratiserende omstandigheden niet in ons land aan de bak komen, het voorbeeld van de Somaliërs gaan volgen en massaal naar het Verenigd Koninkrijk trekken.
 Structurele Bevolkingsdaling
 © W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers, februari 2006

dan verwacht. Het schommelende migratiesaldo is hiervoor bepalend: afhankelijk van negatief of positief kan het overschrijden van het nulpunt ergens voor of na 2028 liggen. Maar zelfs met een langdurig positief migratiesaldo komt er – door het autonoom afnemen van de bevolkingsomvang wegens de dalende natuurlijke aanwas – een moment waarop de overschrijding van het nulpunt een feit wordt. Daar valt niets aan te doen, tenzij de vruchtbaarheid weer boven de 2,1 kind per vrouw stijgt of vele miljoenen mensen van andere planeten de aarde gaan hervolken. Beide zijn ondenkbaar. En omdat zich dit verschijnsel gaandeweg overal in de wereld gaat voordoen zal er een concurrentie ontstaan tussen landen en tussen regio's om mensen aan te trekken en vast te houden. Zonder een bepaalde hoeveelheid inwoners, met een gekwalificeerde werkzame bevolking, ontstaat er overcapaciteit aan reeds gerealiseerde of geplande voorzieningen – kantoren, bedrijventerreinen, scholen, energiecentrales, wegen, spoorwegen et cetera – en dus kapitaalverlies.

8. Deze ontwikkelingen kunnen leiden tot spanningen in de Randstad. De ambitieuze projecten Noordvleugel en de Zuidvleugel gaan onder meer uit van aanzienlijke uitbreiding van het aantal inwoners. De cijfers laten zien dat er in dat deel van het land en met name in de Noordvleugel inderdaad nog enige bevolkingsgroei zal zijn. Maar of die autonome groei voldoende is voor het realiseren van de doelen en de targets is niet zeker. Als de Randstad daarvoor méér mensen nodig heeft dan autonoom aangeleverd door de nog lichte groei, kan er een concurrentiestrijd ontstaan. Enerzijds tussen de Randstad en de perifere regio's, die door de bevolkingsdaling hoe dan ook inwoners zullen verliezen en er daarnaast, ten behoeve van de Randstad, misschien meer zien vertrekken dan hun lief is. Anderzijds wellicht een concurrentie tussen de Noordvleugel en de Zuidvleugel zelf, als die regio's mensen tekort komen om hun eigen plannen te verwezenlijken. De urgentie daartoe zal zich sneller voordoen bij de Zuidvleugel omdat daar de groei eerder ophoudt dan in de Noordvleugel.
9. Een volstrekt nieuw verschijnsel, structurele krimp van de potentiële beroepsbevolking, begint zich in Nederland op steeds grotere schaal voor te doen en is over ruim vijf jaar vrij algemeen. De potentiële beroepsbevolking (de bevolking van 15-64 jaar) gaat veel eerder krimpen dan de totale bevolking. Structurele krimp van de potentiële beroepsbevolking treedt nu al op in 3 van de 12 provincies en in 13 van de 40 Corop-regio's. Nederland als geheel volgt in 2011, dus over slechts 5 jaar. De nog resterende groei is zeer gering (0,6%), evenveel als het totaal van de afgelopen drie jaar. Dit verscherpt onze eerdere opmerkingen over de te verwachten concurrentieslag tussen landen en regio's, en binnen Nederland tussen de Randstad en het meer perifere gebied: zonder een adequate omvang van de potentiële beroepsbevolking kan het nu tamelijk voluntaristisch beleid voor de Noord- en de Zuidvleugel in gevaar komen. Tabel 5 en Tabel B.2.1 in Bijlage 2 laten daarover geen onduidelijkheid bestaan.
10. Nu de Nederlandse economie uit het dal klimt gaat de vraag naar arbeidskrachten weer groeien, zoals na het vorige dal begin jaren negentig. In de tweede helft van de jaren negentig steeg de vraag naar arbeidskrachten met meer dan twee procent per jaar. Voor de groei van de vraag naar arbeidskrachten in de komende jaren biedt de

groei van de potentiële beroepsbevolking vrijwel geen ruimte meer. De werkloosheid zal daarom snel gaan dalen. De arbeidsparticipatie zal verder stijgen, maar de stijging gaat steeds stroever nu het maximum van de arbeidsparticipatie nadert. De nog resterende groei van de beroepsbevolking is waarschijnlijk slechts een paar procent (1,9%), evenveel als het totaal van de afgelopen vier jaar. Er komt structurele krapte op de arbeidsmarkt. Het is te verwachten dat, ook zonder specifieke beleidsmaatregelen, de momentele hoge werkloosheid onder allochtone jongeren verdwijnt door de combinatie van het aantrekken van de economie en het op korte termijn aanzienlijk krimpen van de potentiële beroepsbevolking.

11. De nog resterende ruimte voor groei van het aantal werkenden in Nederland via groei van de potentiële beroepsbevolking, stijging arbeidsparticipatie en daling werkloosheid wordt geraamd op slechts 4%. De werkzame beroepsbevolking in Nederland bereikt binnen afzienbare termijn (rond 2012, dus in minder dan tien jaar) haar maximum en de nog resterende groei is zeer beperkt (minder dan de groei die in de tweede helft van de jaren negentig in twee jaar samen optrad). De aankomende structurele krimp van het aantal werkenden op zo'n korte termijn met nog zo weinig resterende groei tot de top kan een revolutionair gegeven genoemd worden.
12. Binnen tien jaar is een structurele afname van het aantal werkenden een vrij algemeen verschijnsel in Nederland: in 7 van de 12 provincies, 30 van de 40 Corop-regio's. Binnen twintig jaar zijn er al diverse regio's waar de werkzame beroepsbevolking meer dan een tiende kleiner is dan nu. In enkele regio's (Randstad) ligt die top later.
13. De aankomende daling van het aantal werkenden zal leiden tot een daling van het woon-werkverkeer en daarmee op den duur tot een afname van de fileproblematiek. De nog resterende toename van de fileproblematiek en de top van de fileproblematiek kan eventueel onder invloed van gericht beleid afgevlakt worden.
14. De structurele krapte op de arbeidsmarkt en de aankomende daling van het aanbod van arbeidskrachten kan grote invloed hebben op de behoefte aan bedrijventerreinen. Waarschijnlijk gaan vooral niet-regiogebonden onderdelen van de economie krimpen. Dergelijke activiteiten zitten vaak vooral op bedrijventerreinen.
15. De behoefte aan groei van het aantal woningen blijft nog lang bestaan, maar de omvang van de groei neemt geleidelijk af. Als gevolg van de veranderende samenstelling van de bevolking qua leeftijd (vergrijzing), gevoegd bij ontwikkelingen als individualisering, langer in eigen huis wonen door ouderen en extramurale huisvesting van gehandicapten moet de woningvoorraad meer groeien dan op basis van de ontwikkeling van het aantal inwoners verwacht zou kunnen worden.
16. Het aantal woningen is slechts één aspect van de woningmarkt. Het soort woningen en de locatie van de woningen is een ander. Het aantal jonge huishoudens gaat veel eerder krimpen dan het totaal aantal huishoudens. Het einde van de groei van het aantal gezinnen met kinderen is dus duidelijk in zicht. Dat aantal gaat in Nederland binnen tien jaar dalen. Het aantal oude huishoudens daarentegen stijgt de komende

tientallen jaren nog aanzienlijk. Gezinnen met kinderen willen vaak anders wonen dan ouderen.

17. Terwijl de groei van de woningvoorraad steeds minder wordt zal het verschijnsel sloop en vervangende nieuwbouw stijgen. De grote bouw golf van na de oorlog zal steeds minder voldoen aan de veranderende woonwensen. Ondanks de steeds mindere groei van de woningvoorraad, zullen bouwactiviteiten redelijk op peil kunnen blijven. De aanpassing van de woningvoorraad aan de veranderende behoefte zal steeds minder via de groei van de woningvoorraad en steeds meer via sloop en vervangende nieuwbouw plaats vinden.
18. Bij wegen, bedrijventerreinen, kantoren en woningen gelden niet meer de vragen: in welk tempo en hoeveel, maar de vragen hoeveel nog tot aan de top, welk soort, op welke plaats nog en wat na de top?

Samenvattende conclusies, toegespitst op de Noordvleugel en de Zuidvleugel van de Randstad

19. Op welke demografische uitgangspunten, anders dan die van de Nota Ruimte en van de Nota Mobiliteit, de *oorspronkelijke* planontwikkeling is gebaseerd, valt niet te achterhalen. De planontwikkeling is sterk voluntaristisch: “Wij willen het graag, dus doen we het.”
20. Voorzover demografische data gehanteerd worden kijkt de planontwikkeling vooral naar de periode van groei en niet of nauwelijks naar de periode van structurele daling daarna. Dat geeft een vertekend beeld van de toekomstige werkelijkheid. Dit is met name van belang voor de Zuidvleugel, waar de bevolkingsafname veel eerder begint dan in de Noordvleugel.
21. Voor beide Randstad vlegels doemt een dilemma op: ‘tandje minder of tandje meer?’ Een hoog scenario van de bevolkingsgroei legitimeert de ambitieuze planontwikkeling, maar die is niet *tevens* gebaseerd op de omslag naar bevolkingsdaling. Kiest men nu – door te kijken naar de onvermijdelijke bevolkingsdaling na de top van de groei – voor een ‘tandje minder’ dan verliest men wellicht straks de concurrentiestrijd met andere EU-regio’s. Gaat men nu voor een ‘tandje meer’, vooral ten behoeve van optimalisering van het succes van het kernproject van de Noordvleugel, namelijk de Zuidas, dan is er meer nodig dan alleen de huidige rijks-, regionale en lokale planontwikkeling. Op zijn minst is het dan nodig om onverwijld te starten met een eigen immigratiebeleid, niet wachtend op hetgeen de EU vanaf 2007 (pas) gaat initiëren. Niet alleen infrastructurele projecten vergen veel tijd. Het realiseren van een betekenisvol immigratiebeleid voor kennismigranten zal ongetwijfeld ook een incubatietijd van minstens tien jaar vragen.
22. Door alle tijden heen klagen perifere regio’s dat ze te weinig aandacht en ondersteuning ontvangen van het rijk. In het kielzog van de autonome bevolkingsdaling in die regio’s verdwijnen ook de voorzieningen: middenstand, banken, kleine ziekenhuizen, buslijnen, postkantoren, supermarkten et cetera. Dat

stimuleert de jeugd om te vertrekken (ontgroening), maar ook de vergrijzende bevolking. Het is denkbaar dat zich een verhoogde emigratie uit dergelijke gebieden gaat voordoen in de richting van centrumgemeenten waar medische -, zorg-, mobiliteits- en culturele voorzieningen nog aanwezig zijn. De bijzondere politieke en financiële steun van het rijk voor de pannen van de Noordvleugel en de Zuidvleugel kan daardoor het ‘Calimerogeluid’ van de perifere regio’s sterk doen aanzwellen. Hier ligt voor het rijk een politiek afbreukrisico dat tijdig onder ogen moeten worden gezien.²⁵ Terwijl afname van de bevolking in de perifere regio’s op zichzelf al vragen doet rijzen over nieuw beleid voor scholen, woningen, kantoren en bedrijventerreinen, kan een versnelde emigratie uit het rurale gebied naar centrumgemeenten de waarde van het onroerend goed in de kleine kernen onder druk gaan zetten. Tenzij de hoogopgeleide kenniswerkers uit het buitenland, die de Randstad moeten gaan redden, de beschikking krijgen over mobiliteitsvoorzieningen die hen vanuit de regio’s Amsterdam of Den Haag binnen een uur in Groningen, de Achterhoek of Zuid-Limburg brengen. In dat geval kan de waarde van bedoeld onroerend goed juist gaan stijgen. Het valt echter te betwijfelen of voor dat doel hogesnelheidsverbindingen zullen worden aangelegd.

23. Binnen de planontwikkeling van de Zuidvleugel valt op dat Den Haag met zijn Structuurschets 2020 mikt op een bevolkingsgroei van 10%. Het is zeer de vraag of dat realiseerbaar is, als men weet dat de groei voor Nederland als geheel in die periode op 3% ligt en de Zuidvleugel veel eerder dan de Noordvleugel te maken krijgt met structurele daling van de bevolking.

6.3 Aanbevelingen

1. Laat de plausibiliteit van de schets van de kwantitatieve ontwikkelingen in deze studie door andere deskundigen toetsen, zodat er een groter draagvlak komt voor deze bevindingen.
2. Laat de kwantitatieve ontwikkelingen jaarlijks actualiseren op basis van de meest recente inzichten. Aanvankelijk is een halfjaarlijkse actualisatie mogelijk wenselijk. Daarbij kan het aantal onderwerpen eventueel uitgebreid worden. De aandacht voor het volstrekt nieuwe verschijnsel van afname kan daarmee steeds opgefrist en uitgebreid worden. Actuele cijfers vergroten het draagvlak van de acceptatie.
3. Inventariseer als rijk in welk opzicht en in welke mate perifere regio’s in het geweer kunnen komen tegen – wat in hun ogen heet – de politieke en financiële bevoordeling van de Randstad die zij zullen ervaren als in hun regio’s de bevolkingsdaling aanzet, met het onvermijdelijke verlies van voorzieningen als gevolg.

²⁵ Het vertrek van het CBS uit Heerlen is in dat verband een goed voorbeeld. Voor de WGR-regio Parkstad Limburg is dat een gebeurtenis, die door de gemeenschap aldaar wordt ervaren als een soort van verraad door het rijk. Vergelijk ook de uitspraak van Jan Latten (CBS) in NRC Handelsblad van 10 februari 2006, sprekend over de snelle daling van de bevolking in Zuid-Limburg: “Voor Heerlen zijn de cijfers verbazingwekkend. Theoretisch zou de stad deze eeuw nog kunnen uitsterven.

4. Laat voor de Corop-regio's die het eerste en/of het sterkste geconfronteerd worden met een afname van de (potentiële beroeps)bevolking een dieptestudie verrichten naar de gevolgen daarvan voor de arbeidsmarkt, het woon-werkverkeer, de bedrijventerreinen en de woningvoorraad. Die studie moet aangeven welke onderwerpen op de lokale, regionale en provinciale politieke agenda's een plaats verdienen.
Toelichting: De demografische prognoses laten zien dat de ontwikkelingen per Corop-regio verschillen. Dat betekent ook dat politiek-bestuurlijke maatregelen maatwerk vereisen.
5. Laat voor Nederland als geheel een sectorale studie uitvoeren om de gevolgen van de bevolkingsdaling voor het woon-werkverkeer per Corop-regio nauwkeurig in kaart te brengen.
Toelichting: De demografische ontwikkeling op zich, maar ook de doorwerking daarvan via de arbeidsmarkt, moet uitdrukkelijk meegenomen worden in het mobiliteitsbeleid. Op het vlak van de (rijks)wegenplanning zou men daarom nu al rekening moeten houden met de naderende top van de werkzame beroepsbevolking, de mogelijkheden van de afvlakking van de top van het spitsverkeer en met de aanstaande afname van mobiliteit op het vlak van het woon-werkverkeer. Vanzelfsprekend moeten technologische ontwikkelingen eveneens worden meegenomen, zoals de toename van het fenomeen 'telewerken'.
6. Laat voor Nederland als geheel een sectorale studie uitvoeren om de gevolgen van de bevolkingsdaling voor de behoefte aan bedrijventerreinen per Corop-regio nauwkeurig in kaart te brengen.
Toelichting: Op het vlak van bedrijventerreinen rijzen vragen als: wordt er in het beleid uitdrukkelijk rekening gehouden met de aankomende daling? Wat moet er per regio nog gebeuren om de komende groei op te vangen? Hoe kan nu al rekening gehouden worden met de aankomende daling?
7. Laat voor Nederland als geheel een sectorale studie uitvoeren om de gevolgen van de bevolkingsdaling voor de behoefte aan woningen per Corop-regio nauwkeurig in kaart te brengen.
Toelichting: De behoefte aan woningen zal, ondanks verdunning, minder groeien in een situatie van bevolkingsdaling. Sloop van woningen zal dan onvermijdelijk zijn. Dat leidt tot herstructureringsvraagstukken. Zelfs amovering van hele woonbuurten is niet denkbeeldig. Dit vraagt om een heroriëntatie op de inrichting van de openbare ruimte per Corop-gebied.
8. Laat voor een aantal gemeenten een integrale studie uitvoeren om de gevolgen van de bevolkingsdaling in kaart te brengen. Doe dat voor een kleine, middelgrote en grote gemeente.
Toelichting: De gevolgen van de bevolkingsdaling kunnen nogal verschillen per gemeente, afhankelijk van de regio en van gemeentegrootte. Een kleine gemeente, waar je mooi en rustig kunt blijven wonen, zou wel eens minder last van de bevolkingsontwikkeling kunnen hebben dan een grote gemeente met relatief veel

huurwoningen. Daarnaast hebben grote gemeenten doorgaans een (economische) centrumfunctie.

9. Maak als Adviesraden samen een advies over de gevolgen van de bevolkingsdaling voor de beleidsgebieden van beide raden.

Toelichting: Een integraal advies aan het kabinet over de gevolgen van de bevolkingsdaling voor sectoren als ruimtelijke inrichting, weg- en spoorweginfrastructuur, woningbouw, bedrijventerreinen en kantoren zou niet misstaan. Het is te overwegen om daar ook de Adviesraden bij te betrekken die zich bezighouden met de arbeidsmarkt, CAO's, werkgelegenheid en macro-economische processen.

10. Onderzoek wat het effect kan zijn van de snelle bevolkingsdaling op de arbeidsmarktontwikkelingen.

Toelichting: De te verwachten spoedige daling van de werkloosheid kan effecten hebben voor de grootschalige reïntegratieprocessen (instroom WAO-ers in het arbeidsproces) en daarmee voor het beleid en het budget van instanties als het UWV en het CWI.

11. Onderzoek wat het effect kan zijn van de snelle bevolkingsdaling op de het hoge werkloosheidscijfer onder allochtone jongeren.

Toelichting: De recentelijk door het SCP uitgesproken zorg over de sterke toename van werkloosheid onder allochtone jongeren zou wel eens een zeer tijdelijk verschijnsel kunnen zijn als de afname van de werkloosheid zo snel daalt als door ons geprognosticeerd. Tijdige studie hiervan kan voorkomen dat onnodig veel tijd, inspanningen en geld wordt gestopt in het bestrijden van een maatschappelijk ongewenst verschijnsel dat zichzelf wel eens spoedig zou kunnen gaan oplossen.

12. Lanceer voor de Noordvleugel en de Zuidvleugel een eigen immigratiebeleid voor kenniswerkers, maar voorkom dat die regio's bij het 'vissen' naar kennismigranten achter *'hetzelfde* net vissen', dan wel elkaar onnodig beconcurreren.

Toelichting: Over de hele wereld gaan economisch potentierijke regio's met elkaar concurreren om mensen aan te trekken en te behouden. De Randstad kan niet snel genoeg beginnen aan een gericht beleid op dat vlak. Daarom is naast en in aanvulling op het in december 2005 gelanceerde EU-beleid een eigenstandig immigratiebeleid nodig. Het EU-beleid komt pas in 2007 met effectieve maatregelen. Voordat daarvan vruchten kunnen worden geplukt zijn we vele jaren verder. Vooral ook omdat die kenniswerkers gerekruteerd moeten worden in gebieden waar ook bevolkingsdaling zal gaan optreden of zich nu al manifesteert.

13. Zet als rijk dit onderwerp snel op de EU-agenda. Niet alleen – mede in het kader van het bijgestelde Lissabonbeleid – de Europese bevolkingsdaling als zodanig agenderen, maar vooral ook het nationale en het gemeenschappelijke kennismigrantenbeleid.

Toelichting: Twee zaken verdienen de hoogste aandacht. Hoe voorkomt men een heilloze concurrentieslag tussen Europese regio's die allemaal elders in de wereld op zoek zijn naar kennismigranten? En hoe kan het huidige, op afschrikking en uitzetting

gebaseerde beleid ter wering van illegale immigranten zodanig worden aangepast dat het de doelen van het kennismigrantenbeleid kan steunen?

14. Kijk met extra aandacht naar het voor de Noordvleugel gekozen beleid van een gefaseerde aanpak van de stedelijke ontwikkeling, gevoegd bij de geplande woningbouw- en infrastructuurbehoefte.
Toelichting: Het rijk heeft rekening gehouden met bijstelling tijdens de rit, afhankelijk van de demografische ontwikkelingen. Nu men die behoeften voornamelijk heeft geprojecteerd op de nog lichte groei, en niet zozeer op de daling na de top van die groei lijkt het nuttig om die gefaseerde aanpak, plus tijdige bijstelling, nog eens goed onder de loep te nemen.
15. Kijk met extra aandacht naar de prioriteiten van de Zuidvleugel op het gebied van infrastructuur, woningbouw en bedrijvigheid.
Toelichting: Het rijk heeft het bestuurlijk Platform Zuidvleugel de opdracht meegegeven om scherpere keuzen te maken. De bevindingen omtrent de bevolkingsontwikkeling kunnen hierbij een rol spelen.
16. Laat de financiële stromen van de rijksmiddelen naar de lagere overheden onderzoeken op het aspect 'groei'.
Toelichting: Financiële stromen kennen doorgaans een progressieve groeifactor, waardoor de lagere overheden worden gestimuleerd om op diverse fronten groei te bevorderen. Gebieden die te maken heb met krimp komen in de problemen. Juist voor hen zou een extra financiële impuls welkom zijn.
17. Laat de gemeente Den Haag de Structuurschets 2020 nog eens toetsen aan de meest recente gegevens op het vlak van de bevolkingsontwikkeling.
Toelichting: Den Haag gaat uit van een groei van het inwonertal van niet minder dan 10%, waar het landelijk op 3% ligt in die periode, en de omslag van groei naar daling zich sneller aandient dan in de Noordvleugel.

Bijlagen

Bijlage 1 Toelichting op cijfers, veronderstellingen en methode

Ten aanzien van 40 Corop-regio's is uitgegaan van de gebiedsindeling per 1 januari 2005. Berekeningen zijn uitgevoerd per Corop-regio. De resultaten zijn opgeteld tot provincies en Nederland als geheel.

B1.1 Bevolkingsprognose

Bevolking is het aantal inwoners per 1 januari 2005.

Wat betreft cijfers van de realisatie is gebruik gemaakt van definitieve cijfers van CBS tot en met 1-1-2005 en voorlopige cijfers tot en met oktober 2005.

Voor de prognose is gebruik gemaakt van de meest recente CBS-prognose voor Nederland (*nu nog* december 2004).

Per Corop-regio is een prognose gemaakt van het aantal inwoners per prognosejaar en per leeftijdsjaar. Daarnaast wordt in het prognosemodel de natuurlijke aanwas (saldo van geboorte en sterfte) en migratiesaldo gegeven. De volgende uitgangspunten zijn daarbij gehanteerd.

Er zijn verschillen tussen de regio's in vruchtbaarheid (aantal kinderen per vrouw) en sterftেকans per leeftijdsjaar. Per regio zijn deze verschillen ten opzichte van het landelijke gemiddelde in de afgelopen tientallen jaren over het algemeen niet kleiner geworden. Verondersteld wordt dat de verschillen in vruchtbaarheid en sterftেকans tussen een regio en het landelijke gemiddelde in de prognose hetzelfde blijven als gemiddeld over de voorgaande vijf jaar.

Er is gerekend met het migratiesaldo: het saldo van de inkomende en de uitgaande migratie. Er is geen onderscheid gemaakt tussen binnenlandse en buitenlandse migratie. Er is gerekend met het patroon van migratiesaldo per leeftijdsjaar, zoals dat gemiddeld over de laatste vijf jaar was. Het totale migratiesaldo van alle leeftijdsjaren samen wijkt over het algemeen structureel (gemiddelde over meerdere jaren) niet ver van nul af. Een uitzondering is het migratiesaldo van Flevoland, dat tot nu toe duidelijk groter was dan nul. Sinds 2001 gaat het migratiesaldo van Flevoland echter van jaar op jaar snel in de richting van nul (2,5% van de bevolking in 2001, 0,5% in 2005). De meeste Corop-regio's hebben in de loop van de afgelopen tien jaar een migratiesaldo gehad dat soms boven en soms onder het landelijke gemiddelde lag. Het is zeer moeilijk, zo niet onmogelijk, om voor een regio een onderbouwde veronderstelling te maken, waarbij het migratiesaldo in de toekomst structureel blijft afwijken van het landelijke gemiddelde. De aankomende structurele krapte op de arbeidsmarkt is een nieuw verschijnsel. Hoe dit nieuw verschijnsel werkmigratie tussen regio's gaat beïnvloeden is niet te voorspellen. Mede als gevolg van de doorgaande stijging van de welvaart en de versnelde vergrijzing kunnen woonvoorkeuren gaan veranderen en daarmee het patroon van woonmigratie

tussen de regio's. Vanwege de onvoorspelbaarheid van structurele verschillen in regionale migratiesaldi is bij deze prognose verondersteld dat het migratiesaldo voor alle regio's naar het landelijke gemiddelde tendeert. Voor 2005 is het migratiesaldo geraamd op basis van de ontwikkeling tot en met oktober 2005. Voor 2006 en volgende jaren wordt verondersteld dat het verschil met het landelijke gemiddelde (in procenten van de bevolking) ieder jaar een vijfde kleiner wordt. Op den duur hebben alle regio's dan een migratiesaldo dat in procenten van de bevolking overal hetzelfde is. Het regiospecifieke migratiepatroon per leeftijdsjaar, zoals dat gemiddeld over de voorgaande vijf jaar gold, blijft wel bestaan.

De berekeningen voor de prognose zijn uitgevoerd met een pragmatisch model, dat al meer dan tien jaar naar tevredenheid gebruikt wordt in Limburg. Bij het onderzoeksbureau Etil werd het model gebruikt voor prognoses in opdracht van Provincie Limburg en Limburgse gemeenten. Het model is bij de Universiteit Maastricht verbeterd en aangepast voor gebruik voor provincies en Corop-regio's.

B1.2 Beroepsbevolking

De beroepsbevolking bestaat uit personen die werken (werkzame beroepsbevolking) of willen werken (werkloze beroepsbevolking). Er wordt een minimaal uren per week gehanteerd van 12 uur. De cijfers zijn jaargemiddelden.

Eerst is een prognose gemaakt van de totale beroepsbevolking, voor Nederland en per Corop-regio. Daarna is een prognose gemaakt van de werkloze en werkzame beroepsbevolking. De volgende uitgangspunten zijn daarbij gehanteerd.

Wat betreft de realisatie is gebruik gemaakt van CBS-cijfers tot en met 2004. Vanwege de beperkte betrouwbaarheid, zeker voor regio's, is het gemiddelde genomen over drie jaar (vermeld bij het middelste jaar).

Voor de prognose is gebruik gemaakt van CPB-cijfers voor Nederland als geheel tot en met 2006 en van de resultaten van het CPB-document *Arbeidsaanbod in de lange-termijnsenario's voor Nederland*, (november 2004). Daarin zitten vier scenario's. Twee liggen dicht bij elkaar, een ligt duidelijk hoger en een ander duidelijk lager. Bij de prognose is gerekend met het gemiddelde van die vier scenario's van de participatiegraden naar leeftijd (per vijf-jaarsleeftijdsgroep) in 2020 en 2040. (De participatiegraad is de verhouding tussen de beroepsbevolking en de bevolking.) Verondersteld is dat in Nederland als geheel de participatiegraden vanaf 2006 tenderen naar de niveaus van 2020 en daarna naar 2040

Mede als gevolg van de beperkte betrouwbaarheid van regionale cijfers (ook na middeling over drie jaar) zit er niet altijd een duidelijke ontwikkeling in het verschil tussen de participatie in de regio en het landelijke gemiddelde. Over het algemeen geldt echter over een langere termijn gezien dat de verschillen van regio's met het landelijke gemiddelde kleiner worden. Voor de prognose is verondersteld dat die verschillen ieder jaar een tiende kleiner worden. Op den duur is de participatie naar leeftijd in de regio dan gelijk aan het landelijke gemiddelde.

Met deze veronderstellingen is op basis van de bevolkingsprognose een prognose gemaakt van de beroepsbevolking per prognosejaar.

B1.3 Werkloze beroepsbevolking

Wat betreft de realisatie van de werkloze beroepsbevolking is gebruik gemaakt van CBS-cijfers tot en met 2004. Vanwege de beperkte betrouwbaarheid, zeker voor regio's, is het gemiddelde genomen over drie jaar (vermeld bij het middelste jaar).

Voor de prognose is gebruik gemaakt van CPB-cijfers voor Nederland als geheel tot en met 2006.

Na het economisch dal van de afgelopen jaren begint het aantal vacatures op te lopen en gaat de werkloze beroepsbevolking dalen. De beroepsbevolking groeit minder dan voorheen als gevolg van de demografische ontwikkeling (geringere groei bevolking 15-64 jaar) en minder snelle stijging van de beroepsdeelneming (maximale niveaus komen in zicht). De werkgelegenheid zal naar verwachting voldoende gaan groeien om de werkloosheid weer snel te laten dalen, zoals ook gebeurde na het vorige economisch dal in de jaren negentig. De werkloosheid zal dalen naar een bepaald minimaal niveau: de frictiewerkloosheid. In het CPB-rapport *Vier vergezichten op Nederland, Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, (november 2004) blijft het werkloosheidspercentage in 2020 en 2040 (ruim) boven de 4% (4,2 à 7,7%). In 2000 en 2001, net voor het recente economisch dal, was het werkloosheidspercentage echter al wel gezakt beneden de 4%. Zeker wanneer er een langere periode komt van krapte op de arbeidsmarkt mag verondersteld worden dat de werkloosheid wel structureel onder de 4% kan komen. In deze rapportage is verondersteld dat de werkloosheid zakt naar 3%. Voor Nederland als geheel wordt verondersteld dat na 2006 het verschil tussen het werkloosheidspercentage en die 3% ieder jaar een vijfde kleiner wordt.

Voor de berekening van de regionale ontwikkeling van de werkloosheid is ervan uitgegaan dat het verschil in werkloosheidspercentage tussen de regio en het landelijke gemiddelde in 2004 en 2005 gelijk is aan het gemiddelde over de drie jaren 2002, 2003 en 2004 en dat met ingang van 2006 dat verschil ieder jaar een tiende kleiner wordt. Op den duur is dus in alle regio's het werkloosheidspercentage gelijk aan het landelijke gemiddelde.

B1.4 Werkzame beroepsbevolking

Op korte termijn wordt de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking bepaald door de economische ontwikkeling en de daaruit voortkomende vraag naar arbeidskrachten.

Op lange termijn is de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten bepalend voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Dit geldt in het bijzonder voor de situatie dat er structurele krapte is op de arbeidsmarkt.

De toekomstige ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking wordt hier bepaald als het verschil tussen beroepsbevolking en werkloze beroepsbevolking.

B1.5 Woningen

Aansluitend aan de bevolkingsprognose is een raming gemaakt van de toekomstige ontwikkeling van het aantal benodigde woningen. Als tussenstap is het aantal huishoudens gebruikt.

Het CBS geeft informatie over realisatie en prognose (landelijk) van het aantal huishoudens per 5-jaarsleeftijdsgroep van referentiepersoon huishouden ("hoofd" huishouden). Daaruit kan de verhouding berekend worden tussen huishoudens en bevolking naar leeftijd. De ontwikkeling in deze verhouding wordt gebruikt voor een prognose van het aantal huishoudens bij een berekende bevolkingsprognose.

Daarnaast zijn er CBS-cijfers over het aantal woningen per regio tot en met 1 januari 2005 (en voorlopige cijfers tot en met het derde kwartaal van 2005).

Het aantal huishoudens is niet gelijk aan het aantal woningen als gevolg van definitie en meetverschillen. Bovendien is er sprake van een woningtekort, naast een leegstand, zoals er op de arbeidsmarkt openstaande vacatures zijn naast werklozen. Bij een kwantitatief evenwichtige woningmarkt zal er toch een woningtekort en een leegstand zijn op een frictieniveau. Landelijk is er op dit moment waarschijnlijk een woningtekort boven het frictieniveau. De woningvoorraad zal dus wat sneller moeten groeien dan het aantal huishoudens om een kwantitatief evenwicht te krijgen op de woningmarkt. Verondersteld is dat landelijk de benodigde woningvoorraad in de eerste drie jaar (2006, 2007 en 2008) 0,1% sneller groeit dan het aantal huishoudens. Daarna wordt elk jaar het groeiverschil 0,01% kleiner. Met ingang van 2018 groeit dan de benodigde woningvoorraad even snel als het aantal huishoudens.

Tussen de regio's zijn er verschillen in de verhouding tussen huishoudens en bevolking naar leeftijd. Bovendien is het woningtekort per regio verschillend. Verondersteld wordt dat het saldo van alle verschillen tussen een regio en het landelijke gemiddelde ieder jaar een tiende kleiner wordt. Er wordt dus verondersteld dat de regio's in de komende tijd tenderen naar het landelijke gemiddelde ten aanzien van de relatie tussen bevolking naar leeftijd en woningbehoefte.

Bijlage 2 Tabellen

Tabel B.1.1 Bevolking, niveau en ontwikkeling

	Niveau 1-1-2006	Ontwikkeling: 2006=100									
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046	
NEDERLAND	16.336.000	100	101	102	103	104	104	104	103	103	
Provincies											
GRONINGEN	574.000	100	100	100	101	101	100	99	98	97	
FRIESLAND	642.000	100	100	100	100	99	99	99	98	97	
DRENTHE	484.000	100	100	98	96	93	90	87	84	81	
OVERIJSSSEL	1.113.000	100	102	103	104	105	106	106	106	106	
GELDERLAND	1.976.000	100	101	102	102	102	102	102	101	99	
FLEVOLAND	370.000	100	106	111	117	122	127	131	135	140	
UTRECHT	1.180.000	100	103	106	109	112	114	117	119	121	
NOORD-HOLLAND	2.608.000	100	102	103	105	107	108	109	109	110	
ZUID-HOLLAND	3.457.000	100	101	102	104	105	106	106	107	107	
ZEELAND	381.000	100	100	100	99	98	97	95	92	89	
NOORD-BRABANT	2.417.000	100	101	102	102	102	101	100	99	97	
LIMBURG	1.132.000	100	98	97	96	94	91	88	85	81	
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005											
OOST-GRONINGEN	154.000	100	99	98	96	94	91	88	84	80	
DELFIJL EN OMGEVING	51.000	100	97	95	94	92	90	87	84	81	
OVERIG GRONINGEN	369.000	100	100	102	104	105	106	106	106	106	
NOORD-FRIESLAND	331.000	100	100	101	101	102	101	101	100	99	
ZUIDWEST-FRIESLAND	105.000	100	101	101	101	99	100	100	99	98	
ZUIDOOST-FRIESLAND	205.000	100	99	98	96	95	95	94	93	92	
NOORD-DRENTHE	186.000	100	101	100	99	98	97	95	92	89	
ZUIDOOST-DRENTHE	171.000	100	99	96	93	89	85	81	77	74	
ZUIDWEST-DRENTHE	127.000	100	100	98	95	91	87	83	80	78	
NOORD-OVERIJSSSEL	345.000	100	103	105	107	108	109	110	110	110	
ZUIDWEST-OVERIJSSSEL	151.000	100	103	106	108	110	112	113	114	115	
TWENTE	617.000	100	101	101	102	102	102	102	102	101	
VELUWE	646.000	100	101	102	103	103	103	103	103	101	
ACHTERHOEK	403.000	100	100	99	97	96	94	92	89	86	
ARNHEM/NIJMEGEN	695.000	100	101	102	104	104	105	105	105	104	
ZUIDWEST-GELDERLAND	233.000	100	101	102	103	103	103	103	102	100	
FLEVOLAND	370.000	100	106	111	117	122	127	131	135	140	
UTRECHT	1.180.000	100	103	106	109	112	114	117	119	121	
KOP VAN NOORD-HOLLAND	366.000	100	101	102	102	102	101	100	98	95	
ALKMAAR EN OMGEVING	229.000	100	102	103	104	104	104	103	102	100	
IJMOND	189.000	100	101	100	100	100	99	98	96	93	
AGGLOMERATIE HAARLEM	216.000	100	99	99	99	99	99	99	98	96	
ZAANSTREEK	156.000	100	101	101	101	101	101	101	100	98	
GROOT AMSTERDAM	1.211.000	100	103	106	110	114	117	120	123	127	
HET GOOI EN VECHTSTREEK	242.000	100	99	97	96	94	93	91	89	87	
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	390.000	100	101	102	104	105	105	105	104	103	
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	778.000	100	102	105	107	109	111	114	116	118	
DELFT EN WESTLAND	211.000	100	102	104	106	107	107	107	106	106	
OOST-ZUID-HOLLAND	322.000	100	100	102	103	103	103	103	102	100	
GROOT RIJNMOND	1.356.000	100	99	100	101	103	103	104	104	104	
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	401.000	100	101	102	103	104	105	105	105	105	
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	108.000	100	99	97	95	92	89	85	80	75	
OVERIG ZEELAND	273.000	100	101	101	101	101	100	98	96	94	
WEST-NOORD-BRABANT	608.000	100	101	101	101	101	100	98	96	94	
MIDDEN-NOORD-BRABANT	452.000	100	101	103	104	104	104	103	103	102	
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	628.000	100	101	101	101	101	100	99	97	94	
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	728.000	100	101	102	102	102	102	102	101	99	
NOORD-LIMBURG	279.000	100	100	100	100	99	97	95	93	90	
MIDDEN-LIMBURG	234.000	100	99	99	97	95	93	90	86	82	
ZUID-LIMBURG	620.000	100	97	95	93	91	88	84	80	76	

Bron: CBS, Derks.

Tabel B.1.2 Bevolking, verandering

	Procentuele verandering per jaar										Natuurlijke aanwas per jaar in %					Migratiesaldo per jaar in %			
	2001/2005	2006/2010	2011/2015	2016/2020	2021/2025	2026/2030	2031/2035	2036/2040	2041/2045		2001/2005	2006/2010	2011/2015	2016/2020	2021/2025	2001/2005	2006/2010	2011/2015	2016/2020
	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2		0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1
NEDERLAND	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2		0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1
Provincies																			
GRONINGEN	0,3	0,0	0,1	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,3	-0,3		0,1	0,0	0,1	0,0	-0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1
FRIESLAND	0,4	0,0	0,0	-0,1	-0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,2		0,3	0,1	0,0	-0,2	-0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1
DRENTHE	0,4	0,0	-0,3	-0,5	-0,6	-0,6	-0,8	-0,8	-0,7		0,2	-0,2	-0,5	-0,6	-0,7	0,2	0,1	0,1	0,1
OVERIJSSSEL	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	-0,1		0,4	0,3	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1
GELDERLAND	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	-0,1	-0,2	-0,3		0,4	0,2	0,0	0,0	-0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
FLEVOLAND	2,4	1,1	1,0	1,0	0,9	0,7	0,6	0,6	0,6		1,0	0,8	0,8	0,8	0,7	1,4	0,3	0,2	0,1
UTRECHT	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3		0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,1
NOORD-HOLLAND	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0		0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1
ZUID-HOLLAND	0,3	0,1	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0		0,4	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,1	0,1
ZEELAND	0,3	0,0	0,0	-0,2	-0,2	-0,3	-0,4	-0,6	-0,7		0,1	-0,1	-0,2	-0,3	-0,3	0,2	0,1	0,1	0,1
NOORD-BRABANT	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4		0,4	0,2	0,0	-0,1	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
LIMBURG	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,4	-0,5	-0,7	-0,8	-0,9		0,0	-0,2	-0,3	-0,4	-0,5	-0,2	-0,1	0,1	0,1
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005																			
OOST-GRONINGEN	0,0	-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	-0,6	-0,7	-0,9	-1,0		-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	-0,6	0,1	0,2	0,2	0,1
DELFTZIJL EN OMGEVING	-0,4	-0,7	-0,3	-0,3	-0,4	-0,5	-0,6	-0,7	-0,8		0,0	-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	-0,5	-0,5	-0,1	0,1
OVERIG GRONINGEN	0,5	0,1	0,4	0,4	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,0		0,3	0,2	0,3	0,2	0,0	0,2	-0,1	0,1	0,1
NOORD-FRIESLAND	0,3	0,0	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,2	-0,3		0,3	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,0	-0,2	0,0	0,1
ZUIDWEST-FRIESLAND	0,4	0,2	0,0	-0,1	-0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,2		0,4	0,2	-0,1	-0,3	-0,3	0,1	0,0	0,1	0,1
ZUIDOOST-FRIESLAND	0,4	-0,2	-0,1	-0,4	-0,3	0,0	-0,1	-0,2	-0,2		0,2	-0,1	-0,2	-0,5	-0,4	0,2	-0,1	0,1	0,1
NOORD-DRENTHE	0,7	0,1	-0,1	-0,2	-0,2	-0,3	-0,4	-0,6	-0,7		0,2	-0,1	-0,3	-0,3	-0,4	0,5	0,2	0,2	0,1
ZUIDOOST-DRENTHE	0,2	-0,2	-0,6	-0,7	-0,9	-0,9	-1,1	-1,0	-0,8		0,1	-0,2	-0,7	-0,9	-1,0	0,1	0,1	0,1	0,1
ZUIDWEST-DRENTHE	0,3	-0,1	-0,4	-0,7	-0,8	-0,9	-1,0	-0,8	-0,6		0,2	-0,2	-0,5	-0,8	-0,9	0,0	0,1	0,1	0,1
NOORD-OVERIJSSSEL	0,6	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1	-0,1		0,6	0,4	0,3	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1
ZUIDWEST-OVERIJSSSEL	1,0	0,7	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1		0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,6	0,4	0,2	0,2
TWENTE	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,2		0,3	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	0,1
VELUWE	0,5	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,2		0,4	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
ACHTERHOEK	0,3	-0,1	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,5	-0,6	-0,8		0,2	-0,1	-0,2	-0,4	-0,4	0,0	0,0	0,1	0,1
ARNHEM/NIJMEGEN	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,1		0,3	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
ZUIDWEST-GELDERLAND	0,6	0,3	0,2	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,4		0,6	0,3	0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
FLEVOLAND	2,4	1,1	1,0	1,0	0,9	0,7	0,6	0,6	0,6		1,0	0,8	0,8	0,8	0,7	1,4	0,3	0,2	0,1
UTRECHT	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3		0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,1
KOP VAN NOORD-HOLLAND	0,5	0,2	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,3	-0,4	-0,5		0,5	0,2	0,1	-0,1	-0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
ALKMAAR EN OMGEVING	0,7	0,4	0,3	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,3	-0,3		0,4	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,2	0,2	0,2	0,1
IJMOND	0,3	0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,4	-0,5		0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,2	0,1	0,3	0,2	0,1
AGGLOMERATIE HAARLEM	-0,2	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	-0,2	-0,3		0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,3	-0,1	0,1	0,1
ZAA NSTREEK	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,3		0,4	0,1	0,0	-0,1	-0,1	0,2	0,0	0,1	0,1
GROOT AMSTERDAM	0,7	0,5	0,6	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5	0,4		0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,2	0,1	0,1	0,1
HET GOOI EN VECHTSTREEK	0,0	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,5	-0,6		0,1	-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	-0,1	-0,1	0,1	0,1
AGGL. LEIDEN EN BOLLENST	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2	0,1	-0,1	-0,2	-0,2		0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	-0,2	0,0	0,1	0,1
AGGLOMERATIE 's-GRAVENH	0,8	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3		0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,2	0,2	0,1
DELFT EN WESTLAND	0,2	0,4	0,4	0,3	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2		0,4	0,4	0,3	0,2	0,1	-0,2	0,0	0,1	0,1
OOST-ZUID-HOLLAND	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,3	-0,4		0,6	0,4	0,2	0,1	0,0	-0,6	-0,3	0,0	0,1
GROOT RIJNMOND	0,2	-0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0		0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	-0,1	-0,3	0,0	0,1
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	-0,1		0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	-0,2	-0,1	0,1	0,1
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	0,0	-0,2	-0,4	-0,5	-0,5	-0,7	-0,9	-1,1	-1,3		-0,1	-0,3	-0,5	-0,6	-0,7	0,1	0,1	0,1	0,1
OVERIG ZEELAND	0,4	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4	-0,5		0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
WEST-NOORD-BRABANT	0,4	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4	-0,5		0,3	0,0	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
MIDDEN-NOORD-BRABANT	0,4	0,3	0,2	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,2	-0,2		0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	-0,1	-0,3	-0,4	-0,6		0,4	0,2	0,0	-0,1	-0,2	-0,2	0,0	0,1	0,1
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	0,4	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	-0,1	-0,2	-0,3		0,4	0,2	0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
NOORD-LIMBURG	0,3	0,0	0,0	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4	-0,6	-0,7		0,3	0,1	-0,1	-0,2	-0,3	0,0	0,0	0,1	0,1
MIDDEN-LIMBURG	0,1	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4	-0,5	-0,7	-0,9	-1,0		0,1	-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	0,0	0,0	0,1	0,1
ZUID-LIMBURG	-0,5	-0,5	-0,4	-0,4	-0,5	-0,7	-0,8	-1,0	-1,0		-0,1	-0,3	-0,4	-0,5	-0,6	-0,3	-0,2	0,0	0,1

Bron: CBS, Derks.

Tabel B.2.1 Bevolking 15-64 jaar, niveau en ontwikkeling

	Niveau 1-1-2006	Ontwikkeling: 2006=100								
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046
NEDERLAND	11.026.000	100	101	99	99	97	94	92	91	92
Provincies										
GRONINGEN	395.000	100	99	98	97	94	91	88	87	86
FRIESLAND	424.000	100	99	96	94	91	89	86	85	85
DRENTHE	317.000	100	99	97	94	89	84	79	76	75
OVERIJSEL	739.000	100	101	100	100	99	97	94	94	94
GELDERLAND	1.320.000	100	100	99	98	95	91	88	87	87
FLEVOLAND	254.000	100	106	110	113	114	116	119	124	129
UTRECHT	805.000	100	103	104	106	106	106	106	107	110
NOORD-HOLLAND	1.784.000	100	101	101	101	100	98	97	97	99
ZUID-HOLLAND	2.343.000	100	101	100	100	99	97	95	96	97
ZEELAND	247.000	100	99	96	93	89	84	79	76	74
NOORD-BRABANT	1.634.000	100	100	98	97	94	90	86	85	85
LIMBURG	763.000	100	97	93	89	83	77	72	69	68
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005										
OOST-GRONINGEN	102.000	100	99	95	91	85	79	73	69	67
DELFIJL EN OMGEVING	34.000	100	95	90	87	82	77	72	69	67
OVERIG GRONINGEN	259.000	100	100	100	100	99	97	96	96	96
NOORD-FRIESLAND	222.000	100	99	97	96	94	91	88	86	86
ZUIDWEST-FRIESLAND	69.000	100	100	97	95	91	88	86	85	85
ZUIDOOST-FRIESLAND	134.000	100	97	94	91	87	85	84	83	82
NOORD-DRENTHE	121.000	100	100	97	94	88	83	78	76	75
ZUIDOOST-DRENTHE	113.000	100	99	96	92	88	82	76	73	71
ZUIDWEST-DRENTHE	83.000	100	100	98	96	92	88	83	80	79
NOORD-OVERIJSEL	228.000	100	102	102	102	102	100	97	96	96
ZUIDWEST-OVERIJSEL	101.000	100	104	104	105	105	103	102	103	105
TWENTE	410.000	100	100	98	98	96	94	91	90	90
VELUWE	427.000	100	100	99	98	96	93	90	89	89
ACHTERHOEK	263.000	100	99	96	93	88	82	76	73	72
ARNHEM/NIJMEGEN	474.000	100	101	100	99	98	95	93	93	95
ZUIDWEST-GELDERLAND	156.000	100	101	100	99	96	92	88	86	87
FLEVOLAND	254.000	100	106	110	113	114	116	119	124	129
UTRECHT	805.000	100	103	104	106	106	106	106	107	110
KOP VAN NOORD-HOLLAND	248.000	100	99	96	94	90	86	82	80	79
ALKMAAR EN OMGEVING	155.000	100	100	98	97	95	92	88	86	86
IJMOND	122.000	100	102	100	99	94	88	84	83	84
AGGLOMERATIE HAARLEM	143.000	100	99	97	96	93	90	87	86	86
ZAANSTREEK	105.000	100	100	98	98	96	92	88	86	86
GROOT AMSTERDAM	855.000	100	103	105	108	109	110	111	114	118
HET GOOI EN VECHTSTREEK	156.000	100	98	94	91	87	82	77	75	74
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	266.000	100	101	99	98	96	92	90	89	90
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	530.000	100	103	104	105	106	107	108	109	112
DELFT EN WESTLAND	145.000	100	102	102	101	98	94	92	93	93
OOST-ZUID-HOLLAND	217.000	100	99	97	95	92	88	85	83	83
GROOT RIJNMOND	921.000	100	100	98	98	97	95	94	94	95
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	265.000	100	100	99	99	97	95	93	93	94
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	70.000	100	98	93	88	81	74	66	61	58
OVERIG ZEELAND	177.000	100	100	97	95	92	88	84	82	81
WEST-NOORD-BRABANT	411.000	100	100	98	96	92	88	84	82	82
MIDDEN-NOORD-BRABANT	309.000	100	100	99	98	96	93	90	90	90
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	423.000	100	100	98	96	92	87	82	80	79
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	491.000	100	100	99	98	95	91	88	87	87
NOORD-LIMBURG	187.000	100	99	96	93	89	83	79	77	76
MIDDEN-LIMBURG	158.000	100	98	94	89	83	77	71	69	67
ZUID-LIMBURG	418.000	100	96	91	86	80	73	69	66	64

Bron: CBS, Derks.

Tabel B.2.2 Bevolking 15-64 jaar, verandering

	Procentuele verandering per jaar							
	2006/	2011/	2016/	2021/	2026/	2031/	2036/	2041/
	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045
NEDERLAND	0,1	-0,2	-0,1	-0,4	-0,6	-0,5	-0,1	0,2
Provincies								
GRONINGEN	-0,2	-0,3	-0,2	-0,6	-0,6	-0,6	-0,3	-0,1
FRIESLAND	-0,3	-0,5	-0,5	-0,6	-0,6	-0,5	-0,3	-0,1
DRENTHE	-0,1	-0,6	-0,6	-1,0	-1,2	-1,2	-0,7	-0,3
OVERIJSEL	0,2	-0,1	0,0	-0,2	-0,5	-0,5	-0,2	0,1
GELDERLAND	0,1	-0,3	-0,2	-0,5	-0,8	-0,7	-0,2	0,1
FLEVOLAND	1,2	0,6	0,5	0,3	0,3	0,5	0,8	0,8
UTRECHT	0,6	0,2	0,3	0,1	-0,1	0,0	0,3	0,6
NOORD-HOLLAND	0,3	-0,1	0,1	-0,2	-0,4	-0,3	0,1	0,4
ZUID-HOLLAND	0,2	-0,2	0,0	-0,2	-0,4	-0,3	0,0	0,2
ZEELAND	-0,1	-0,7	-0,6	-0,9	-1,1	-1,3	-0,8	-0,4
NOORD-BRABANT	0,0	-0,4	-0,3	-0,6	-0,9	-0,8	-0,3	0,0
LIMBURG	-0,5	-0,9	-1,0	-1,3	-1,5	-1,3	-0,7	-0,5
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005								
OOST-GRONINGEN	-0,3	-0,9	-0,8	-1,2	-1,5	-1,6	-1,1	-0,6
DELFIJL EN OMGEVING	-1,0	-1,0	-0,9	-1,2	-1,3	-1,3	-0,9	-0,6
OVERIG GRONINGEN	0,0	0,0	0,0	-0,3	-0,3	-0,2	0,0	0,0
NOORD-FRIESLAND	-0,2	-0,4	-0,3	-0,4	-0,6	-0,7	-0,4	-0,1
ZUIDWEST-FRIESLAND	-0,1	-0,5	-0,5	-0,9	-0,5	-0,6	-0,1	-0,2
ZUIDOOST-FRIESLAND	-0,5	-0,7	-0,8	-0,8	-0,5	-0,2	-0,2	-0,1
NOORD-DRENTHE	0,0	-0,6	-0,7	-1,1	-1,2	-1,2	-0,6	-0,2
ZUIDOOST-DRENTHE	-0,2	-0,7	-0,7	-1,1	-1,4	-1,4	-0,9	-0,4
ZUIDWEST-DRENTHE	0,0	-0,4	-0,4	-0,8	-1,0	-1,1	-0,7	-0,3
NOORD-OVERIJSEL	0,3	0,0	0,1	-0,2	-0,4	-0,5	-0,3	0,0
ZUIDWEST-OVERIJSEL	0,7	0,2	0,2	-0,1	-0,3	-0,2	0,2	0,4
TWENTE	-0,1	-0,3	-0,1	-0,3	-0,5	-0,6	-0,2	0,1
VELUWE	0,1	-0,3	-0,2	-0,4	-0,6	-0,6	-0,3	0,0
ACHTERHOEK	-0,3	-0,6	-0,6	-1,1	-1,5	-1,5	-0,8	-0,3
ARNHEM/NIJMEGEN	0,2	-0,2	-0,1	-0,4	-0,5	-0,4	0,1	0,3
ZUIDWEST-GELDERLAND	0,1	-0,2	-0,2	-0,5	-0,9	-0,9	-0,4	0,1
FLEVOLAND	1,2	0,6	0,5	0,3	0,3	0,5	0,8	0,8
UTRECHT	0,6	0,2	0,3	0,1	-0,1	0,0	0,3	0,6
KOP VAN NOORD-HOLLAND	-0,1	-0,7	-0,5	-0,7	-0,9	-1,0	-0,6	-0,2
ALKMAAR EN OMGEVING	0,1	-0,5	-0,3	-0,4	-0,6	-0,7	-0,4	-0,2
IJMOND	0,3	-0,3	-0,3	-0,9	-1,3	-1,0	-0,2	0,2
AGGLOMERATIE HAARLEM	-0,1	-0,5	-0,2	-0,5	-0,8	-0,7	-0,2	0,2
ZAA NSTREEK	0,0	-0,3	0,0	-0,4	-0,9	-0,9	-0,4	0,1
GROOT AMSTERDAM	0,6	0,4	0,5	0,3	0,1	0,2	0,5	0,8
HET GOOI EN VECHTSTREEK	-0,4	-0,8	-0,5	-0,9	-1,3	-1,2	-0,7	-0,2
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	0,2	-0,3	-0,2	-0,5	-0,7	-0,6	-0,1	0,1
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	0,6	0,1	0,3	0,2	0,1	0,1	0,3	0,5
DELFT EN WESTLAND	0,5	-0,1	-0,2	-0,6	-0,7	-0,4	0,1	0,1
OOST-ZUID-HOLLAND	-0,1	-0,5	-0,3	-0,6	-0,9	-0,9	-0,4	-0,1
GROOT RIJNMOND	-0,1	-0,3	-0,1	-0,2	-0,3	-0,3	0,0	0,2
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	0,1	-0,3	0,0	-0,3	-0,5	-0,5	0,0	0,2
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	-0,4	-1,0	-1,1	-1,5	-1,9	-2,2	-1,6	-1,0
OVERIG ZEELAND	0,0	-0,5	-0,5	-0,6	-0,8	-1,0	-0,6	-0,3
WEST-NOORD-BRABANT	0,0	-0,5	-0,4	-0,7	-1,0	-0,9	-0,4	-0,1
MIDDEN-NOORD-BRABANT	0,1	-0,3	-0,2	-0,4	-0,6	-0,6	-0,1	0,1
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	0,0	-0,4	-0,4	-0,8	-1,1	-1,1	-0,6	-0,2
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	0,0	-0,3	-0,2	-0,5	-0,8	-0,7	-0,2	0,0
NOORD-LIMBURG	-0,1	-0,6	-0,7	-1,0	-1,2	-1,1	-0,5	-0,3
MIDDEN-LIMBURG	-0,4	-0,9	-1,0	-1,4	-1,6	-1,5	-0,7	-0,5
ZUID-LIMBURG	-0,8	-1,0	-1,2	-1,5	-1,6	-1,3	-0,7	-0,6

Bron: CBS, Derks.

Tabel B.3.1 Beroepsbevolking 15-64 jaar, niveau en ontwikkeling

	Niveau 2006	Ontwikkeling: 2006=100									
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046	
NEDERLAND	7.568.000	100	102	101	100	97	95	93	93	94	
Provincies											
GRONINGEN	259.000	100	102	102	101	98	95	93	92	91	
FRIESLAND	283.000	100	101	99	96	93	90	89	88	87	
DRENTHE	216.000	100	101	97	93	88	83	79	77	75	
OVERIJSEL	498.000	100	103	103	102	100	98	97	97	97	
GELDERLAND	895.000	100	102	101	99	96	92	90	89	90	
FLEVOLAND	177.000	100	108	111	114	115	117	121	126	131	
UTRECHT	564.000	100	104	105	106	105	105	106	108	112	
NOORD-HOLLAND	1.255.000	100	102	102	101	100	98	97	98	100	
ZUID-HOLLAND	1.616.000	100	102	102	101	99	98	97	98	99	
ZEELAND	165.000	100	101	98	95	90	85	81	78	76	
NOORD-BRABANT	1.125.000	100	101	100	97	93	89	87	86	86	
LIMBURG	514.000	100	99	95	90	83	77	73	71	70	
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005											
OOST-GRONINGEN	66.000	100	102	99	95	89	82	77	74	71	
DELFIJL EN OMGEVING	23.000	100	96	91	86	80	75	71	69	66	
OVERIG GRONINGEN	170.000	100	103	105	105	104	103	102	102	102	
NOORD-FRIESLAND	147.000	100	102	101	99	96	94	92	90	90	
ZUIDWEST-FRIESLAND	47.000	100	101	98	94	90	88	86	85	84	
ZUIDOOST-FRIESLAND	90.000	100	99	97	92	88	87	86	85	84	
NOORD-DRENTHE	83.000	100	100	97	92	87	82	78	76	75	
ZUIDOOST-DRENTHE	76.000	100	100	97	93	88	82	77	75	73	
ZUIDWEST-DRENTHE	57.000	100	101	99	95	91	87	83	81	79	
NOORD-OVERIJSEL	153.000	100	104	105	105	103	102	100	100	100	
ZUIDWEST-OVERIJSEL	70.000	100	105	106	105	104	103	103	104	106	
TWENTE	275.000	100	102	101	100	98	95	94	93	94	
VELUWE	283.000	100	103	103	101	98	95	93	93	93	
ACHTERHOEK	179.000	100	100	96	92	87	81	76	74	73	
ARNHEM/NIJMEGEN	325.000	100	102	102	101	99	96	95	96	97	
ZUIDWEST-GELDERLAND	108.000	100	101	100	98	95	91	88	87	87	
FLEVOLAND	177.000	100	108	111	114	115	117	121	126	131	
UTRECHT	564.000	100	104	105	106	105	105	106	108	112	
KOP VAN NOORD-HOLLAND	170.000	100	100	97	94	90	86	83	81	80	
ALKMAAR EN OMGEVING	107.000	100	101	99	97	94	91	88	87	86	
IJMOND	85.000	100	102	100	97	92	87	83	83	84	
AGGLOMERATIE HAARLEM	102.000	100	99	97	94	91	88	85	85	86	
ZAA NSTREEK	73.000	100	100	99	98	95	91	88	87	87	
GROOT AMSTERDAM	608.000	100	104	106	108	109	110	112	115	120	
HET GOOI EN VECHTSTREEK	110.000	100	98	93	89	84	79	76	74	73	
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	188.000	100	101	99	97	93	90	88	88	89	
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	373.000	100	104	105	106	106	107	108	111	113	
DELFT EN WESTLAND	100.000	100	103	104	102	98	95	94	94	95	
OOST-ZUID-HOLLAND	151.000	100	99	97	94	90	86	83	82	82	
GROOT RIJNMOND	622.000	100	102	102	101	100	98	98	98	99	
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	182.000	100	101	101	100	98	95	94	94	95	
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	47.000	100	99	94	88	81	73	67	62	59	
OVERIG ZEELAND	118.000	100	102	100	98	94	90	87	85	83	
WEST-NOORD-BRABANT	287.000	100	100	98	95	91	87	84	83	82	
MIDDEN-NOORD-BRABANT	210.000	100	102	102	100	97	94	93	92	93	
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	292.000	100	100	98	95	91	86	82	80	80	
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	336.000	100	102	101	99	95	92	90	89	89	
NOORD-LIMBURG	130.000	100	100	97	92	87	82	79	77	76	
MIDDEN-LIMBURG	108.000	100	99	94	88	82	76	71	69	67	
ZUID-LIMBURG	276.000	100	99	95	89	82	76	72	70	68	

Bron: CBS, CPB, Derks.

Tabel B.4.1 Werkzame beroepsbevolking 15-64 jaar, niveau en ontwikkeling

	Niveau 2006	Ontwikkeling: 2006=100									
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046	
NEDERLAND	7.130.000	100	104	104	102	100	97	96	96	97	
Provincies											
GRONINGEN	238.000	100	105	107	106	103	100	98	97	96	
FRIESLAND	264.000	100	103	102	100	96	94	92	91	90	
DRENTHE	202.000	100	103	100	97	91	86	82	80	78	
OVERIJSSSEL	470.000	100	105	106	105	103	101	100	100	100	
GELDERLAND	847.000	100	104	103	101	98	95	92	92	92	
FLEVOLAND	165.000	100	110	115	118	120	122	126	131	137	
UTRECHT	535.000	100	106	107	108	108	108	109	111	114	
NOORD-HOLLAND	1.184.000	100	104	104	104	102	101	100	101	103	
ZUID-HOLLAND	1.521.000	100	104	105	104	102	101	100	101	102	
ZEELAND	157.000	100	103	100	97	92	87	82	80	78	
NOORD-BRABANT	1.065.000	100	103	102	100	96	92	89	88	88	
LIMBURG	482.000	100	101	98	93	86	80	76	74	72	
Corop-regio's volgens gebiedsindeling 2005											
OOST-GRONINGEN	61.000	100	104	103	98	92	86	80	77	74	
DELFIJL EN OMGEVING	21.000	100	100	96	92	86	81	76	74	71	
OVERIG GRONINGEN	156.000	100	106	110	111	110	109	108	108	108	
NOORD-FRIESLAND	137.000	100	104	104	102	100	97	95	94	93	
ZUIDWEST-FRIESLAND	44.000	100	103	101	97	93	91	89	88	87	
ZUIDOOST-FRIESLAND	83.000	100	102	101	96	92	91	90	89	88	
NOORD-DRENTHE	78.000	100	102	99	95	89	84	80	78	77	
ZUIDOOST-DRENTHE	70.000	100	103	101	97	92	86	81	78	76	
ZUIDWEST-DRENTHE	53.000	100	103	102	98	94	89	86	83	82	
NOORD-OVERIJSSSEL	145.000	100	106	108	107	106	104	102	102	102	
ZUIDWEST-OVERIJSSSEL	66.000	100	107	109	109	107	106	106	107	109	
TWENTE	259.000	100	104	104	103	101	98	97	96	97	
VELUWE	270.000	100	104	104	103	100	97	95	94	94	
ACHTERHOEK	170.000	100	101	98	94	88	82	78	75	74	
ARNHEM/NIJMEGEN	305.000	100	105	105	104	102	100	99	99	101	
ZUIDWEST-GELDERLAND	103.000	100	103	102	100	96	92	89	88	89	
FLEVOLAND	165.000	100	110	115	118	120	122	126	131	137	
UTRECHT	535.000	100	106	107	108	108	108	109	111	114	
KOP VAN NOORD-HOLLAND	162.000	100	101	99	96	92	88	84	82	81	
ALKMAAR EN OMGEVING	101.000	100	103	102	99	96	93	91	89	89	
IJMOND	81.000	100	103	102	99	93	88	85	84	85	
AGGLOMERATIE HAARLEM	97.000	100	100	98	96	93	89	87	87	87	
ZAANSTREEK	70.000	100	102	101	99	96	92	89	88	88	
GROOT AMSTERDAM	569.000	100	106	110	112	113	114	116	120	124	
HET GOOI EN VECHTSTREEK	103.000	100	100	96	92	87	82	78	76	75	
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	180.000	100	102	101	98	95	92	90	90	90	
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	351.000	100	106	108	109	109	110	112	114	117	
DELFT EN WESTLAND	96.000	100	105	106	104	100	96	95	96	96	
OOST-ZUID-HOLLAND	144.000	100	101	98	96	92	88	85	84	84	
GROOT RIJNMOND	578.000	100	105	106	106	104	103	102	103	104	
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	172.000	100	103	103	102	100	98	96	97	97	
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	45.000	100	101	96	90	83	75	68	63	60	
OVERIG ZEELAND	113.000	100	103	102	99	95	91	88	86	85	
WEST-NOORD-BRABANT	271.000	100	102	100	98	93	89	86	85	84	
MIDDEN-NOORD-BRABANT	200.000	100	104	104	102	99	96	94	94	95	
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	276.000	100	102	101	98	93	88	84	82	82	
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	317.000	100	103	103	101	98	94	92	92	92	
NOORD-LIMBURG	124.000	100	101	98	94	89	84	80	78	77	
MIDDEN-LIMBURG	102.000	100	101	97	91	84	78	74	71	69	
ZUID-LIMBURG	257.000	100	101	98	92	85	79	75	73	71	

Bron: CBS, CPB, Derks.

Tabel B.4.2 Werkzame beroepsbevolking 15-64 jaar, verandering

alles nog een jaar opschuiven? Contr	Procentuele verandering per jaar					
	2006/	2011/	2016/	2021/	2026/	2031/
	2010	2015	2020	2025	2030	2035
NEDERLAND	1,0	0,1	-0,2	-0,5	-0,5	-0,4
Provincies						
GRONINGEN	1,3	0,3	0,0	-0,5	-0,5	-0,4
FRIESLAND	0,9	-0,1	-0,4	-0,8	-0,5	-0,4
DRENTHE	0,9	-0,3	-0,7	-1,1	-1,2	-1,0
OVERIJSSSEL	1,3	0,2	0,0	-0,4	-0,4	-0,3
GELDERLAND	1,0	0,0	-0,3	-0,7	-0,7	-0,6
FLEVOLAND	2,3	1,1	0,6	0,2	0,4	0,6
UTRECHT	1,3	0,4	0,2	0,0	0,0	0,1
NOORD-HOLLAND	1,0	0,2	0,0	-0,3	-0,3	-0,2
ZUID-HOLLAND	1,0	0,2	0,0	-0,4	-0,3	-0,2
ZEELAND	0,8	-0,3	-0,6	-1,0	-1,1	-1,1
NOORD-BRABANT	0,8	-0,1	-0,4	-0,8	-0,8	-0,7
LIMBURG	0,5	-0,6	-1,0	-1,5	-1,4	-1,1
Corop-regio's volgens gebedsindeling 2005						
OOST-GRONINGEN	1,3	-0,2	-0,7	-1,2	-1,4	-1,4
DELFIJL EN OMGEVING	0,1	-0,6	-0,9	-1,3	-1,3	-1,1
OVERIG GRONINGEN	1,5	0,7	0,4	-0,2	-0,2	-0,1
NOORD-FRIESLAND	1,0	0,1	-0,2	-0,5	-0,6	-0,5
ZUIDWEST-FRIESLAND	0,9	-0,3	-0,6	-1,1	-0,5	-0,4
ZUIDOOST-FRIESLAND	0,6	-0,2	-0,7	-1,0	-0,4	-0,1
NOORD-DRENTHE	0,8	-0,5	-0,8	-1,2	-1,2	-1,0
ZUIDOOST-DRENTHE	1,0	-0,3	-0,7	-1,1	-1,3	-1,2
ZUIDWEST-DRENTHE	1,0	-0,2	-0,5	-0,9	-1,0	-0,9
NOORD-OVERIJSSSEL	1,5	0,4	0,0	-0,3	-0,3	-0,3
ZUIDWEST-OVERIJSSSEL	1,6	0,5	0,1	-0,3	-0,2	-0,1
TWENTE	1,0	0,1	-0,1	-0,4	-0,5	-0,4
VELUWE	1,1	0,1	-0,2	-0,6	-0,6	-0,5
ACHTERHOEK	0,5	-0,5	-0,8	-1,2	-1,4	-1,2
ARNHEM/NIJMEGEN	1,2	0,2	-0,1	-0,4	-0,4	-0,3
ZUIDWEST-GELDERLAND	0,8	-0,1	-0,3	-0,7	-0,8	-0,7
FLEVOLAND	2,3	1,1	0,6	0,2	0,4	0,6
UTRECHT	1,3	0,4	0,2	0,0	0,0	0,1
KOP VAN NOORD-HOLLAND	0,5	-0,4	-0,6	-0,9	-0,9	-0,8
ALKMAAR EN OMGEVING	0,9	-0,2	-0,4	-0,6	-0,6	-0,6
IJMOND	0,9	-0,1	-0,5	-1,1	-1,2	-0,9
AGGLOMERATIE HAARLEM	0,3	-0,3	-0,4	-0,7	-0,7	-0,6
ZAANSTREEK	0,5	-0,1	-0,2	-0,6	-0,8	-0,8
GROOT AMSTERDAM	1,4	0,7	0,5	0,2	0,2	0,3
HET GOOI EN VECHTSTREEK	0,1	-0,7	-0,8	-1,1	-1,2	-1,0
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	0,5	-0,1	-0,4	-0,7	-0,7	-0,5
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	1,5	0,5	0,2	0,0	0,1	0,2
DELFT EN WESTLAND	1,1	0,3	-0,2	-0,8	-0,7	-0,4
OOST-ZUID-HOLLAND	0,3	-0,4	-0,5	-0,8	-0,9	-0,7
GROOT RIJNMOND	1,1	0,3	0,1	-0,3	-0,3	-0,2
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	0,8	0,1	-0,1	-0,4	-0,5	-0,3
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	0,5	-0,8	-1,1	-1,7	-1,9	-2,0
OVERIG ZEELAND	0,9	-0,2	-0,4	-0,8	-0,8	-0,8
WEST-NOORD-BRABANT	0,7	-0,2	-0,5	-0,9	-0,9	-0,8
MIDDEN-NOORD-BRABANT	1,0	0,1	-0,2	-0,6	-0,6	-0,4
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	0,7	-0,2	-0,5	-1,0	-1,1	-0,9
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	0,9	0,0	-0,3	-0,7	-0,7	-0,5
NOORD-LIMBURG	0,5	-0,5	-0,8	-1,2	-1,2	-1,0
MIDDEN-LIMBURG	0,4	-0,7	-1,1	-1,6	-1,6	-1,3
ZUID-LIMBURG	0,5	-0,5	-1,1	-1,6	-1,5	-1,2

Bron: CBS, CPB, Derks.

Tabel B.5.1 Benodigde woningvoorraad, niveau en ontwikkeling

	Niveau 1-1-2006	Ontwikkeling: 2006=100								
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046
NEDERLAND	6.911.000	100	104	108	111	113	114	115	115	115
Provincies										
GRONINGEN	247.000	100	103	106	108	109	109	109	107	106
FRIESLAND	274.000	100	103	105	106	107	108	109	108	108
DRENTHE	200.000	100	104	106	105	104	102	98	94	91
OVERIJSSSEL	446.000	100	106	111	115	118	120	122	122	122
GELDERLAND	784.000	100	107	112	115	118	119	119	119	118
FLEVOLAND	142.000	100	111	120	128	135	142	148	153	160
UTRECHT	481.000	100	107	113	118	123	127	130	132	135
NOORD-HOLLAND	1.173.000	100	103	105	108	111	113	114	114	115
ZUID-HOLLAND	1.519.000	100	102	105	108	110	112	113	114	115
ZEELAND	170.000	100	102	104	105	105	105	103	101	98
NOORD-BRABANT	986.000	100	106	111	114	116	117	117	115	114
LIMBURG	489.000	100	103	104	105	105	103	100	97	93
Corop-regio's volgens gebedsindeling 2005										
OOST-GRONINGEN	66.000	100	104	105	106	106	104	101	97	93
DELFIJL EN OMGEVING	22.000	100	100	101	102	102	100	98	96	92
OVERIG GRONINGEN	159.000	100	103	106	109	111	112	113	113	114
NOORD-FRIESLAND	142.000	100	102	105	107	109	110	110	109	108
ZUIDWEST-FRIESLAND	45.000	100	104	107	108	110	112	113	113	113
ZUIDOOST-FRIESLAND	87.000	100	102	103	103	103	104	105	104	104
NOORD-DRENTHE	77.000	100	105	108	110	111	111	109	107	103
ZUIDOOST-DRENTHE	71.000	100	104	104	102	99	95	90	85	82
ZUIDWEST-DRENTHE	52.000	100	104	104	103	100	96	92	88	85
NOORD-OVERIJSSSEL	136.000	100	108	113	118	122	126	128	129	129
ZUIDWEST-OVERIJSSSEL	61.000	100	108	113	118	122	125	127	129	130
TWENTE	249.000	100	106	109	112	115	116	117	117	116
VELUWE	245.000	100	109	115	119	123	125	126	125	125
ACHTERHOEK	160.000	100	106	109	112	113	113	111	107	104
ARNHEM/NIJMEGEN	291.000	100	105	109	113	115	117	117	117	118
ZUIDWEST-GELDERLAND	88.000	100	108	115	119	123	125	125	124	123
FLEVOLAND	142.000	100	111	120	128	135	142	148	153	160
UTRECHT	481.000	100	107	113	118	123	127	130	132	135
KOP VAN NOORD-HOLLAND	151.000	100	106	110	113	115	116	115	113	111
ALKMAAR EN OMGEVING	97.000	100	106	110	112	114	116	115	114	113
IJMOND	80.000	100	104	107	108	110	109	108	106	104
AGGLOMERATIE HAARLEM	98.000	100	101	102	103	104	105	104	103	103
ZAANSTREEK	66.000	100	104	107	110	112	113	113	112	111
GROOT AMSTERDAM	576.000	100	102	105	108	112	115	119	122	125
HET GOOI EN VECHTSTREEK	107.000	100	100	100	101	101	100	99	96	94
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	160.000	100	106	111	115	118	120	120	120	120
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	367.000	100	101	102	104	106	109	111	113	116
DELFT EN WESTLAND	89.000	100	106	112	116	118	120	120	121	121
OOST-ZUID-HOLLAND	128.000	100	106	112	116	120	122	122	121	120
GROOT RIJNMOND	609.000	100	101	102	104	106	107	108	109	109
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	166.000	100	104	108	112	115	116	117	118	118
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	51.000	100	99	99	98	97	95	91	87	82
OVERIG ZEELAND	118.000	100	103	106	108	109	109	109	107	105
WEST-NOORD-BRABANT	254.000	100	105	109	112	113	113	112	110	109
MIDDEN-NOORD-BRABANT	182.000	100	107	112	116	119	120	120	120	120
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	249.000	100	107	113	117	119	120	119	117	115
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	301.000	100	106	110	113	115	116	116	115	114
NOORD-LIMBURG	113.000	100	106	110	113	115	114	113	110	108
MIDDEN-LIMBURG	97.000	100	105	108	110	110	109	106	102	98
ZUID-LIMBURG	279.000	100	101	101	100	99	96	93	89	85

Bron: CBS, Derks.

Tabel B.6.1 Benodigde woningvoorraad voor huishoudens tot 55 jaar, niveau en ontwikkeling

	Niveau 1-1-2006	Ontwikkeling: 2006=100								
		2006	2011	2016	2021	2026	2031	2036	2041	2046
NEDERLAND	4.330.000	100	102	102	99	96	96	96	97	97
Provincies										
GRONINGEN	154.000	100	101	101	98	95	94	93	91	91
FRIESLAND	165.000	100	100	98	94	90	89	88	86	86
DRENTHE	117.000	100	102	99	94	88	85	83	82	80
OVERIJSEL	279.000	100	105	106	104	102	101	101	102	102
GELDERLAND	485.000	100	104	105	102	98	97	97	97	97
FLEVOLAND	103.000	100	108	112	114	116	121	126	131	136
UTRECHT	316.000	100	106	109	109	109	111	114	117	120
NOORD-HOLLAND	751.000	100	101	100	98	96	96	97	99	100
ZUID-HOLLAND	962.000	100	102	101	99	97	96	97	98	98
ZEELAND	97.000	100	99	96	91	85	81	79	77	75
NOORD-BRABANT	613.000	100	103	103	100	96	94	93	93	92
LIMBURG	288.000	100	99	94	87	81	78	76	74	71
Corop-regio's volgens gebedsindeling 2005										
OOST-GRONINGEN	38.000	100	101	98	91	85	79	77	74	71
DELFIJL EN OMGEVING	13.000	100	97	92	87	81	77	75	72	69
OVERIG GRONINGEN	103.000	100	102	103	103	101	101	101	100	101
NOORD-FRIESLAND	88.000	100	100	98	95	91	89	89	88	87
ZUIDWEST-FRIESLAND	26.000	100	101	98	93	88	87	86	85	83
ZUIDOOST-FRIESLAND	51.000	100	100	97	91	88	88	87	85	84
NOORD-DRENTHE	45.000	100	101	98	93	87	84	83	82	80
ZUIDOOST-DRENTHE	42.000	100	101	98	92	86	82	80	78	76
ZUIDWEST-DRENTHE	31.000	100	103	101	97	92	89	87	85	84
NOORD-OVERIJSEL	87.000	100	106	106	105	103	102	102	103	103
ZUIDWEST-OVERIJSEL	39.000	100	107	109	108	107	108	110	112	113
TWENTE	153.000	100	104	104	102	100	99	99	99	99
VELUWE	150.000	100	107	108	106	103	102	102	102	101
ACHTERHOEK	94.000	100	102	100	94	88	84	82	81	79
ARNHEM/NIJMEGEN	184.000	100	103	104	102	100	99	100	101	102
ZUIDWEST-GELDERLAND	57.000	100	105	106	103	99	97	97	97	97
FLEVOLAND	103.000	100	108	112	114	116	121	126	131	136
UTRECHT	316.000	100	106	109	109	109	111	114	117	120
KOP VAN NOORD-HOLLAND	94.000	100	101	99	95	91	88	87	86	84
ALKMAAR EN OMGEVING	60.000	100	103	102	99	96	93	92	92	90
IJMOND	47.000	100	102	100	95	90	88	88	88	88
AGGLOMERATIE HAARLEM	58.000	100	100	98	95	91	89	89	90	90
ZAANSTREEK	41.000	100	102	102	99	95	93	92	93	92
GROOT AMSTERDAM	391.000	100	101	102	101	101	103	107	110	114
HET GOOI EN VECHTSTREEK	61.000	100	98	94	88	83	79	78	77	76
AGGL. LEIDEN EN BOLLENSTREEK	102.000	100	104	104	101	98	96	97	97	97
AGGLOMERATIE 's-GRAVENHAGE	235.000	100	102	102	101	100	101	104	106	108
DELFT EN WESTLAND	57.000	100	104	105	102	98	97	97	98	98
OOST-ZUID-HOLLAND	81.000	100	102	101	97	93	91	91	91	90
GROOT RIJNMOND	385.000	100	100	99	96	94	94	94	95	95
ZUIDOOST-ZUID-HOLLAND	102.000	100	103	103	101	98	98	98	99	99
ZEEUWSCH-VLAANDEREN	28.000	100	95	88	80	72	65	61	58	55
OVERIG ZEELAND	68.000	100	101	99	95	90	87	86	84	83
WEST-NOORD-BRABANT	155.000	100	103	102	98	94	91	90	90	89
MIDDEN-NOORD-BRABANT	115.000	100	105	106	104	101	100	100	100	100
NOORDOOST-NOORD-BRABANT	156.000	100	103	102	98	93	90	89	88	87
ZUIDOOST-NOORD-BRABANT	187.000	100	103	103	100	96	95	95	95	94
NOORD-LIMBURG	69.000	100	102	100	95	89	86	85	84	82
MIDDEN-LIMBURG	58.000	100	100	96	89	82	79	77	75	72
ZUID-LIMBURG	162.000	100	97	91	83	77	74	71	69	66

Bron: CBS, Derks.

Bijlage 3 Verklaring gebruikte begrippen

Arbeidsparticipatie	De arbeidsparticipatie is het aandeel van de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking in de bevolking van 15-64 jaar. Dat is de bruto arbeidsdeelname die we hier gebruiken. De netto arbeidsdeelname is het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de bevolking van 15-64 jaar.
Bevolking	Alle mensen die in Nederland wonen: 16.336.000 in 2006.
<i>beroepsbevolking</i>	Personen (in de leeftijd van 15-64 jaar) die ten minste 12 uur per week werken en personen die werk hebben aanvaard waardoor ze ten minste 12 uur per week gaan werken en personen die verklaren ten minste 12 uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooiën om werk voor ten minste 12 uur per week te vinden. In 2006 zo'n 7.568.000.
<i>potentiële beroepsbevolking</i>	Alle personen van 15 tot 64 jaar. Dat zijn er dus meer dan de beroepsbevolking. In 2006 zo'n 11.026.000.
<i>werkzame beroepsbevolking</i>	Degenen die daadwerkelijk arbeid verrichten. In 2006 zo'n 7.130.000.
<i>werkloze beroepsbevolking</i>	Degenen die niet werken. In 2006 zo'n 438.000.
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek.
Corop-regio	Een regionaal gebied dat deel uitmaakt van de Corop-indeling. Deze indeling wordt gebruikt voor analytische doeleinden. De naam Corop komt van Coördinatie Commissie Regionaal , de commissie die in 1971 de indeling van Nederland in Corop-regio's ontwierp. In totaal zijn er in Nederland 40 Corop-regio's.
CPB	Centraal Planbureau.
Demografische druk	De verhouding tussen de som van het aantal personen van 0-19 jaar plus die van 65 jaar of ouder aan de ene kant, en de personen in de zogenaamde 'productieve leeftijdsgroep' van 20-64 jaar aan de andere kant. De demografische druk is de som van de 'groene druk' en de 'grijze druk'.
Dubbele vergrijzing	Demografische ontwikkeling waarin het aandeel van ouderen in de totale bevolkingsopbouw toeneemt, terwijl ze ook een steeds hogere leeftijd bereiken.
Frictieniveau/frictiewerkloosheid	De min of meer niet vermijdbare werkloosheid, die het gevolg is van het feit dat het bij het veranderen van werk, of het zoeken van een eerste baan, vaak

	enige tijd duurt voordat men na sollicitatie wordt aangenomen. Ook de werkloosheid, die het gevolg is van het kwalitatief niet op elkaar aansluiten van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, wordt tot de frictiewerkloosheid gerekend.
Hoofd huishouden	Zie Referentiepersoon huishouden.
Migratiesaldo	Immigratie minus emigratie. Het migratiesaldo over een bepaalde periode is positief wanneer de immigratie over die periode groter is dan de emigratie.
<i>uitgaand</i>	Meer mensen die Nederland (regio) verlaten dan naar Nederland (regio) komen: negatief migratiesaldo. Uitgaande migratie naar het buitenland betreft vertrokken personen van wie wordt verwacht dat de verblijfsduur in het buitenland in het jaar volgend op het vertrek ten minste acht maanden bedraagt.
<i>inkomend</i>	Meer mensen die naar Nederland (regio) komen dan vertrekken: positief migratiesaldo. De inkomende migratie uit het buitenland betreft zich in Nederland (regio) vestigende personen van wie wordt verwacht dat de verblijfsduur in Nederland in het halfjaar volgend op de vestiging ten minste vier maanden bedraagt.
Natuurlijke aanwas	Het aantal levendgeborenen minus het aantal overledenen in een bepaalde periode.
Noordvleugel	De Noordvleugel van de Randstad betreft het gebied van IJmond tot Almere. Er is geen precieze afbakening van de gemeenten die tot de Noordvleugel behoren.
Ontgroening	Demografische ontwikkeling waarbij het aandeel 0-19 jarigen in de totale bevolkingsopbouw afneemt.
Referentiepersoon huishouden	De referentiepersoon is een statistische entiteit bedoeld om huishoudenskenmerken aan te ontleen. Als er sprake is van een paar van verschillend geslacht dan wordt de man als referentiepersoon aangeduid. In geval van een paar van gelijk geslacht wordt de oudste van het paar referentiepersoon. In een eenouderhuishouden is de ouder de referentiepersoon. In een overig huishouden is de oudste man de referentiepersoon en als er geen man aanwezig is in het huishouden de oudste vrouw.
Vergrijzing	Stijging van het aandeel 65-plussers in de totale bevolking.
Vruchtbaarheid WGR-regio	Het gemiddelde aantal kinderen van een vrouw. Regio krachtens de Wet gemeenschappelijke regelingen.

WGR-plusregio	Is een WGR-regio met meer bevoegdheden. De deelnemende gemeenten kunnen zelfstandig besluiten of, en zo ja, op welke terreinen men wil samenwerken op terreinen als wonen, werken, verkeer en vervoer en groen. Er zijn acht van dergelijke regio's.
Woonverdunding	Het afnemen van het gemiddeld aantal personen per woning.
Zuidvleugel	De Zuidvleugel van de Randstad is het zuid-westen van Zuid-Holland. De afbakening die in deze rapportage in de cijfers gebruikt wordt, moet nog duidelijk worden aangegeven.